STANOJE BRAJOVIĆ

Đe god sam bio mogu da se vratim

Knjigu na novo uredio i preslovio iz ćirilice u latinicu, da se zločinačka zbivanja ne bi izgubila u zaborav.

Andrej Božič

Ljubljana 2013

PREDGOVOR

Eto, prođoše dve mučne, suviše duge godine, kako nas je napustio divan i mudar čovek Stanoje Brajović - Čovek s velikim Č, naš mnogovoljeni muž i otac. Zadesila ga je zlehuda sudbina.

Rodio se 1922. godine u selu Kosić blizu Danilovgrada. Detinjstvo i ranu mladost proveo je u Crnoj Gori, koju je toliko voleo, i tu ljubav je sačuvao do poslednjeg dana svog života. Gimnaziju je završio u Podgorici. Kasnije je napisao knjigu „Daljine zovu, a koreni vuku“ (1991), u kojoj je sa velikom toplinom i ličnošću opisao lepote te svoje surove Domovine. Retko ko, ko pročita ovu knjigu, ne može a da ne zavoli Crnu Goru i da ne poželi da ta čudesna mesta vidi svojim očima. Mnogi naši prijatelji su to i učinili. U mladosti je Stanoje izgubio oca Marka koji je podmuklo ubijen u političkim sukobima „bjelaša" i „zelenaša“.

Stanoje je postao student Beogradskog univerziteta, odakle je zajedno s bratom Mališom sa 19 godina otišao na frontove Drugog svetskog rata sa partizanskim pokretom Jugoslavije. Rat je rat! Triput je ranjavan, ali je ostao živ. U ratu je bilo teških trenutaka, ali izgleda da ga je sudbina čuvala. Teško je podneo tragičnu pogibiju svog starijeg brata Mališe, a sa kojim je proveo detinjstvo i ranu mladost. Stanoje je bio aktivni učesnik ustanka u Crnoj Gori, 13. jula 1941. godine. Bio je borac i politički komesar čete i bataljona Prve proleterske brigade. Nosilac je „Spomenice 1941. godine“. Počasni je građanin grada Rudo. Višu partijsku školu je završio 1944. godine, pri CK KPJ. Od 1945. godine je komesar Druge proleterske divizije. Godine 1948. postaje šef odeljenja za agitaciju i propagandu Glavne političke uprave jugoslovenske vojske. Partizani su ga voleli zbog hrabrosti i pravičnosti. Uvek se trudio da pomogne, ako je to bilo moguće, i da donese pravednu odluku. Posle mnogo godina, tačnije posle 50 godina, sreo se u Crnoj Gori sa jednim od svojih partizana, koji mu se bacio u zagrljaj kao rođenom ocu, i rekao: „ Svi mi smo bili spremni da umremo na jednu tvoju reč, komesare!“. Ali, Stanoje nije dugo uživao u pobedi nad neprijateljem.

Došlo je „smutno" vreme, Informbiro, represalije. Tako je ovaj junak, odlikovan domaćim i stranim ordenjem i nagradama, dospeo na Goli otok i bio izložen neljudskim patnjama. Često je govorio: “U ratu je bilo jasno ko je neprijatelj, a ovde ništa nije bilo jasno. To je bilo najstrašnije. Ljudski razum je odbijao da shvati realnost." O tom vremenu u bivšoj Jugoslaviji je napisano mnoštvo knjiga i uspomena. I Stanoje je na tu temu napisao knjigu „Kad su svedočili mrtvi“. Do 1956. godine, ležao je u koncentracionim logorima Jugoslavije.

U Albaniju je emigrirao 1958. godine sa grupom od sedamnaest ljudi, odbačenih poput njega (Dapčević, Jovovići i dr.). Uz velike komplikacije uspeo je 1960. godine da stigne u SSSR. Tu su ih, u grupama od 2-3 čoveka, raselili po raznim gradovima. Svuda osim u Moskvu i Lenjingrad. Stanoje je sa S. Drinjakom i L. Bulatovićem dospeo u Uljanovsk. Tamo je primljen na prvu godinu studija filološkog fakulteta na Uljanovskom pedagoškom institutu. Dve godine kasnije, Stanoje uspeva da pređe u Moskvu na filozofski fakultet na MGU „M. V. Lomonosov". Do tada je u Uljanovsku bio sam. L. Bulatović se oženio i preselio u Moskvu, a S. Drinjak je još ranije prešao u Moskvu na MGU.

Studentski dani su u svakom smislu bili teški. U ideološkom - neshvatljivo je bilo ko je taj Jugosloven (borba protiv revizionizma u SSSR-u je dostigla usijanje); u materijalnom - stipendija je bila mala, jedva dovoljna da se prehrani; pritisak od strane jugoslovenskih vlasti zbog emigriranja u SSSR - velik. Ali Stanoju se dopalo da proučava filozofiju i on je uspešno „tesao granit nauke".

U jesen 1963. godine upoznala sam se sa Stanojem na filozofskom fakultetu MGU (bili smo u istoj grupi). Kasnije smo se mnogo smejali kad smo govorili da je naš „provodadžija" bio Hegel, jer naše poznanstvo datira upravo od seminara posvećenog Hegelu, a zatim i naš porodični život koji je trajao 42 godine. To se dogodilo na četvrtoj godini studija, a na petoj se rodila naša ćerka Jelena. U materijalnom smislu, to su bile teške godine.

Završili smo fakultet, Stanoje je upisao postdiplomske studije, a ja sam odgajala našu ćerku. Može se reći da smo jedva sastavljali kraj sa krajem. Istina, dobili smo sobu u zajedničkom stanu. Jelena je porasla i ja sam počela da radim. Stanoje je završio postdiplomske studije i 1968. godine odbranio magistarski rad „Problem otuđenja u jugoslovenskoj filozofiji". Počeo je da radi u Institutu za filozofiju AN SSSR (sada RAN), gde je ostao do poslednjeg dana paralelno držeći predavanja na filozofskom fakultetu MGU i na Univerzitetu prijateljstva naroda. Doktorsku disertaciju iz filozofije odbranio je 1975. godine i postao profesor MGU. Za to vreme objavio je više od 250 radova iz istorije filozofije i društvene misli, između ostalih i radove: „Putevi i dileme jugoslovenske filozofije", „Karl Kaucki: evolucija njegovih gledišta", radove o problemima nacionalnog i internacionalnog, kao i o pitanjima etike i estetike u Jugoslaviji, Bugarskoj, Poljskoj i drugim zemljama Evrope. Niz radova preveden mu je na druge jezike (nemački, poljski, kineski).

Tokom 70-ih i 80-ih godina, delimično su uspostavljeni kontakti s Jugoslavijom, sa njegovom rodbinom i prijateljima. Tokom svih tih godina, veliku pomoć i podršku našoj porodici pružao je Stanojev brat - Ivan Jovović, a sećanje na njega će zauvek biti sačuvano u našim srcima. Posle više od trideset dugih godina, 1991. godine, Stanoje je uspeo da prvi put dođe u

Jugoslaviju na Ivanovu sahranu. Tada je posle toliko godina života daleko od otačbine video mnoge svoje drugove. Često se sećao svojih bližnjih, citirajući njihove poslovice i izreke. Njegov deda Mita je govorio: „Život –to je lanac sećanja“. U Rusiji živi Stanojev unuk Dimitrije Brajović (sin njegovog sina Andreja), koji je dobio ime po deda Miti. Ima i unuku Dašu, koju je Stanoje uporno zvao Darinka, Dara. Jelena u Nemačkoj ima dva sina - Aleksandra i Maksima. Svoju knjigu „Šumar Marko i njegovi sinovi“ Stanoje je posvetio tim unucima. Kada su se rodila Andrejeva deca, Stanoje se sekirao kako da ponovo izda svoju knjigu i da je s pravom posveti i ovim unucima.

Danas me u Moskvi unuk Dimitrije često pita: „Zina, a zašto nas je deda Stanoje tako rano napustio? Ja bih se s njim igrao i pričao“. Šta da ti odgovorim Dima? Prerano je otišao, ali za nas bi to uvek bilo prerano. Teško je pomiriti se sa gubitkom onih koje voliš.

Stanoje je često govorio da je on „srećan čovek“: proživeo je bogat, buran život, a spoznao je i običnu ljudsku sreću. Najviše se radovao unucima. Godinu dana pred smrt leti je bio u Crnoj Gori, u Budvi i Kosiću, zajedno sa svojom decom i unucima. Bio je srećan zbog toga.

Stanoje je živeo životom XX veka. To je bio težak vek, za čovečanstvo uopšte, a posebno za slovenske narode. Bili su ratovi, uspeh socijalističkih ideala, represalije, glad, Gulag, Goli otok, emigracije, bolesti. Ali Stanoje je u svim situacijama uvek bio odlučan, ponosan čovek i kako ga je jednom nazvao jedan istomišljenik „kamen-kremen čovek“. Govorio je da mu je savest i pred sobom i pred ljudima čista, i da bi uvek mogao da se vrati na bilo koje mesto gde je bio prinuđen da boravi. Ubeđenja su mu pomogla da preživi XX vek, ali u XXI veku na vreme, kao i svaki drugi čovek, nije mogao da utiče.

Zemni ostaci Stanojevi čuvaju se Crnoj Gori, u porodičnoj grobnici na groblju u Kosiću, zajedno sa našom ćerkom Natašom, koja je tragično stradala 1972. godine.

Neka ti je večna slava Stanoje! I neka ti je laka tvoja kamenita zemlja! Sećanje na takve izuzetne ljude kao što si ti živi ne samo u srcima rodbine, nego i drugih ljudi.

S ljubavlju, tvoja Zina.

(Sa ruskog prevela Milica Dobrić)

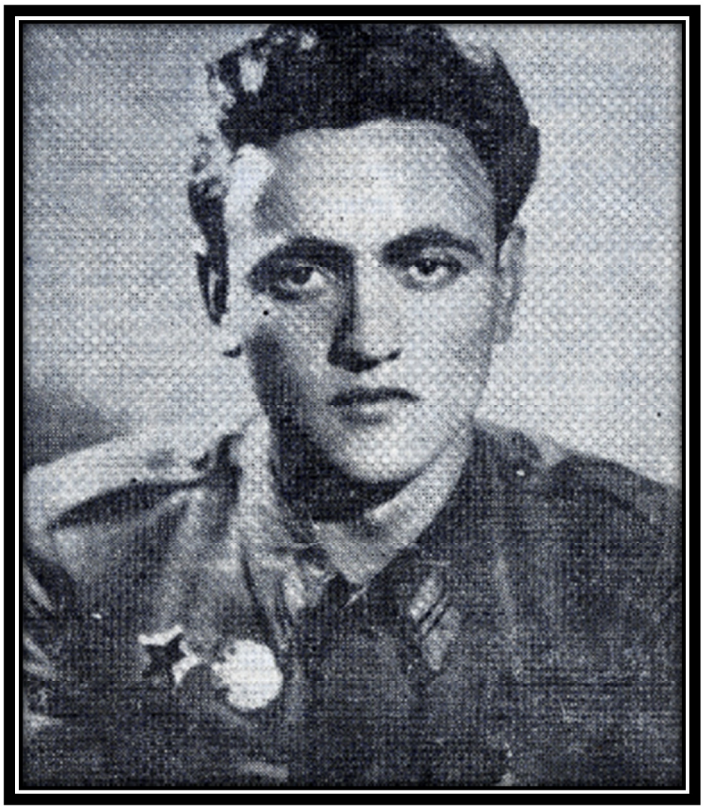

STANOJE BRAJOVIĆ – iz Bjelopavlića kod Danilovgrad. U vrijeme hapšenja bio je pukovnik JNA a u ratu komesar divizije. Osuđen je na dugogodišnju robiju i kazne izdržavao u više logora za „informbirovce“. Živio je u SSSR-u gdje se u emigraciji našao sa mnogim „inforbirovcima“ iz onoga doba. Tamo se bavio naučnim radom u čemu je imao vidnih uspjeha.

KRAJ ZETE VODE I TVRDA SPUŽA

Za postanak plemena Bjelopavlići vezana je legenda o bijelom Pavlu. Prema pričanju djeda Mite, Leka Dukađin je bio guverner jedne od srpskih oblasti koja je poslije Kosovske bitke potpala pod Turke. Leka se ovdje obreo i nastanio. Njegov sin Pavle imao je bijelu kosu i zato su ga prozovali Bijeli Pavle. Do XV vijeka teritoriju današnjih Bjelopavlića je naseljavalo slovensko pleme Lužani. Po drugoj verziji, Pavle je bio siromašan došljak, pa se poslije

jednog krvavog međusobnog obračuna oženio kćerkom bana Lužanina, tako da su Bjelopavlići potomci i Lužana i Bijelog Pavla. Po prvoj legendi, druga grana Leke Dukađina se razvila na Kosovu i tamo razrasla pod nazivom Šaljića. Postoji i treća legenda koja vezuje dolazak Bijelog Pavla sa francuskim krstašima; on je umoran i iznemogao zaostao od svog legiona i tu se zaljubio. Ova verzija je manje vjerovatna, ako se izuzme zaljubljivost Bjelopavlića.

Koja je od ovih verzija tačna, naš djed nije znao, ali je napamet znao našu genealogiju sve do Bijelog Pavla.

- Bijeli Pavle je sin Leke Dukađinca, vojvode Leke - govorio je djed Mita. - Ja znam od mene koliko je tija pasova. Nije tako premlogo. Evo: ti si sin Jankov, Janko je Dimitrijin, Dimitrije je Blagotin, Blagota je Novakov, Novak je Radev, Rade je Konstantinov, Konstantin je Ćirakov, Ćirak je Bajov, Bajo je Jovov, Jovo je Brajov, Brajo je Ćurđev, Đurđe je Pavkov, Pavko Mitrov, Mitar Pavlov, Pavle Lekin.

Kad je doša Pavle, nijesu ga nikako priznavali da je sin Lekin. Jednom prilikom je doša kod male crkve u Jelenak. Naljegla je kraljica Jelena, sveta Jelena, tudijen i nazvala im dobar dan. Onda je tražila od njih da joj dadu jednog čojeka da ide za Onogošt, današnji Nikšić. Dali su joj ovog došljaka Pavla, kojeg su zvali Likogaća, jer su ga potcjenjivali i prezirali. Usput je ona tražila od njega da joj kaže zašto ga zovu Likogaća. On joj ispriča kako mu ne vjeruju ko je on, već ga preziru i potcjenjuju. Ona mu rekla, ajde, kada je tako, dabogda našao među njima krvavi nož... Tako je bilo. Naljega je, bajagi, zec među njima i oni pucaj u zeca, a ubiju jednog među njima. Te oni jedan drugoga, oni da osveti onoga, oni onoga.

E, tako ti je to bilo. Još ću ti nešto reći. Od Bijelog Pavla su i Bubići. Buba je otiša da prosi đevojku kod Ivana Crnojevića, a Ivan beg mu reka: ajde, daću ti je. Samo oću ovako: da mi pošalješ ništa kolač po ništa konju i po ništa čojku. U Crnu Goru se za slaba čovjeka kaže: ništa čovjek.

Buba se dosjetio. Posla mu je tikvu - ništa kolač, na magaretu - ništa konj, po čojku koji živi u rodu ženinu - ništa čojek. Ivan Crnojević mu je da đevojku.

Najviše se naših rođaka Brajovića sakupljalo za vrijeme božićnih praznika. Pjevali su pjesmu:

Kraj Zete vode i tvrda Spuža
Dugačak lanac vojske se pruža,
Prekrili Turci spuške livade,
Srbima i Spuži zadaju jade.

Kad se pomene ime svetog Vasilija djed se uvjek prekrsti i tiho prošapće: pomozi mi sveti Vasilije...

Baba Tina moli vile da joj pomognu da poludi

Kada bi neko došao da posjedi, u goste, baba Đina je pričala o svome rastanku sa Milovanom. Pokušavala je da ga odvrati, ali nije mogla.

Jednog dana sakupili su se njih sedmorica momaka, dvojica iz Bjelopavlića, a ostali iz Zagoračja, Pipera i Kuča, te riješili da pođu zajedno u Ameriku. Baba Đina ih je našla pred jednom kafanom u Podgorici, gdje su čekali kartu za autobus. Samo zahvaljujući tome što je, kako su čuli, parobrod zakasnio nekoliko sati, oni su ostali još dva dana te je baba Đina mogla sa njima još da razgovara. Bila mu je donijela u torbici hrane, pršute, kolača, smokava i krušaka, ali joj se učinilo da je malo donijela, a on će još tu biti. Još jednom se vratila kući i još jednu punu torbu donijela, tako da im hrane bude dosta. Međutim mučilo je - kuda on ide da traži brata Raška, a tamo u Americi, kako će ga naći? Bojala se, izgubiće se. On je bio najbolji od njene djece, govorila je.

Poslije dva mjeseca dobila je pismo od njega. Opširno je pisao da je dobro putovao, da je zajedno sa dva od sedam drugova, da su se razdvojili, da je privremeno u nekom mjestu, da će se možda tu zaposliti, da je hrana dobra; međutim, da je vrućina tamo velika i da je najgore što je voda vruća, a ne smije da pije običnu već kuvanu, i da mu ta vrućina najteže pada, da je prosto nepodnošljivo, da je u hladu plus 45 stepeni. Pisao je: „Ne brini stara i nemoj mi pisati, jer ne znam hoću li još ostati na ovoj adresi, pa ću u sljedećem pismu to javiti."

Nije prošla ni nedjelja dana, a stiglo je i drugo pismo, ali ovog puta od kompanije, u kojem saopštavaju da je njen sin Milovan umro od insuficijencije bubrega. Baba nije vjerovala da je to istina i htjela je da pođe u Ameriku da se uvjeri, grob da mu nađe. Preko pisma, koje je poslao jedan od njegovih drugova, saznala je da je on u stvari umro od sunčanog udara, ali da je bio u nesvjesnom stanju tri dana, i da je tek trećeg dana prebačen u bolnicu. Rudarska kompanija nije napisala istinu, već da je umro od bubrežnih bolesti, pa je baba tvrdila da je neko njega tamo ubio lopatom ili otrovao, i bacio u rudnik, kao da je tamo zatrpan.

Nastojala je svim silama da sazna pravu istinu o smrti svoga sina Milovana, da vidi gdje mu je grob. Njoj bi tada bilo lakše i što je još važnije, činilo joj se da bi bilo lakše i njegovoj duši ako bi znali istinu pravu o tome kako je on doživio posljednje trenutke života. Počeli su ga tući stariji rudari, bojeći se konkurencije i nezaposlenosti, a on oran, ponosan, suprotstavio se i

to je dovelo do još veće nesreće - izudarali su ga do smrti. Zašto mu nijesu prvu pomoć ukazali, zašto su ga dva dana držali u nesvjesnom stanju i tek treći dan prebacili u bolnicu, u neki gradić 50 kilometara daleko od rudnika?

Uvijek je spominjala ispraćaj Milovana u Podgorici, posljednji zagrljaj i razgovor sa njim. On se tada obratio rođacima riječima: „Pazite mi majku, nemoj ko da je naljuti, sve ću vam ja poslije, kada se vratim, tu brigu prema njoj nadoknaditi i dobrom vratiti."

Baba nije htjela vjerovati da njen sin Milovan nije živ. Mislila je u sebi: živi on negdje tamo i neće da se vrati. Čitav njen preostali život, čitavo svoje biće ustremila je da nađe sina Milovana. Tragala je u svijesti svojoj, u podsvjesti, u željama, pa kada vidi da ga nema, odlazila je noću pored Zete u namjeri da joj vile pomognu da poludi za sinom Milovanom. Baba je htjela da je zavedu njihove pjesme, njihovi divni, očaravajući glasovi, koji će joj pomoći da nađe sina i potpuno izludi za njim.

Po dnu Zete, u njenim mrežama žive vile, noću izlaze na obalu, vrijeme provode u igri, kolu i pjesmama. Baba Đina stoji pored vrbe, tamo gdje je mlin Vulev, sva je u crnom, i moli, preklinje vile da dođu da je uzmu u svoje kolo, da je odvedu daleko.

Mi u glas: zbogom Garče! Garač ćuti

Djed nas zove da sakupljamo šljive u kotaricu.

Sakupili smo šljive, donijeli u dvorište, a tamo kola i kočijaš Cako. Njemu je jedna strana lica gorjela, kose je kovrčave, u rukama uvijek nosi korbač, njime zamahuje na konje a i na djecu kada hoće otraga da se popnu na kola a da on ne vidi. Sada tovare naše stvari, iznose iz kuće i na kola nabacuju. U dvorištu se sakupili naši susedi, rođaci a neki su došli i iz daljih sela.

Kada izniješe naše stvari i natovariše, majka starijeg sina Mališu i mene pozva da uđemo u kuću. Tamo je sve bilo počišćeno. Pomagale su strina Neda i kćer joj Gara, prozore su protrle, oribale patos. Jedna vlažna krpa u uglu sobe i metla. To je sve što ostaje u sobi gdje smo mi živjeli. Majka se prekrsti. I zaplaka.

Izašli smo kod ognjišta, tamo su verige, a pored ognjišta prostrta slama i koža od ovce. Tu je djed Mita grijao kosti, okrećući se kako vatra grije.

Djed nas grli, cjeliva. Baba plače. Kome će se baba radovati i veseliti, kome će priče pričati, o Bardanjoltu, gdje su poginula njena braća, o smrti sina Milovana?

Sunce je odskočilo. Cako požuruje da se što prije krene.

Grlimo se i opraštamo od svojih bliskih. Oni plaču, a i mi.

Krenusmo, a za kolima i za nama trče djeca. Pored kuća kuda prolazimo narod izašao da se oprosti sa nama. Odlazimo. Prolazimo most na Sušici, Velje brdo, Vranjske njive i preko Vezirovog mosta ulazimo u Podgoricu. Tamo gdje se uliva Zeta u Moraču meni se učini da se Morača u Zetu uliva. Tako se čini i Mališi. Mi komentarišemo, kako to da se naša Zeta uliva u Moraču a ne obratno, no kakvog to ima značaja? Eto, za nas djecu.

Dolje pod Vezirovim mostom su pećine, a ispod promiče brzo Morača. U njenim dubinama, prema legendi, Crnogorci su u davna vremena lancima zakovali po zlu čuvenog cara Dioklecijana, koji je bio čuven po progonu hrišćana. Tu je nekad bila Duklja, prestonica. Ispod mosta, on stalno glođe zubima lance od sindžira, ne bi li ih prerezao. Ali da se to ne bi dogodilo, Crnogorci svakog Božića u rano jutro pošalju kovače da nekoliko puta udare čekićem po lancima i da ih utvrde tamo gdje je car Dioklecijan glodao, a sve u strahu da se onaj ne dokopa slobode i opet otpočne progone.

Prošli smo pored zgrade gimnazije. Tamo se račva cesta, jedna prolazi prema Kučima i Bratonožićima, pored Morače, a druga u Podgoričke ulice. Na tom raskršću nas je čekao otac. Ja sam ga tada prvi put vidio, jer je on službovao daleko od nas, u Sandžaku.

Pretovarujemo stvari na kamion koji će nas odvesti u Sandžak. Dok su pretovarivali stvari, ja sam se uputio onom cestom što vodi u grad i tu sam zašao u podgoričke ulice, pune izloga i pune naroda. Izgubio sam se.

Zahvati me strah, ali ne znadoh kako da se vratim.

Poslije nekog vremena neko me uhvati za uho, i to čvrsto. Bio je to otac. Ruke su mu bile jake a prsti čvrsti. Zatim me otpusti. Vratili smo se do kamiona i krenuli obalom Morače. Negdje kada smo bili na Pelevom brijegu, zaustavio se kamion. Šofer donese vodu da rashladi motor. Mi izađosmo iz kamiona, da još jednom pogledamo. Oko nas je kamenito more. Daleko, vidi se Lovćen. Kamenita ali nama draga Crna Gora. Majka nam pokazuje gdje se nalazi planina Garač, a tamo ispod njegovih hridina nalaze se Bjelopavlići, i naša kuća od koje smo maločas pošli, no za koju nas veže snop nevidljivih niti, koje se ne kidaju do kraja života. Majka nam kaže da se oprostimo od planine i mi se opraštamo kao da je to čovjek. Nama izgleda kao da on gleda za nama i nešto razmišlja, kao da hoće nešto da nam kaže na rastanku, no ćuti u svojoj nepomičnosti. Možda bi htio reći o sudbinama ljudi koji su odlazili sa naših ognjišta u daleki svijet, a on sve to gledao, možda nam želi dati neki savjet, kako da se ponašamo u svijetu gdje budemo živjeli, da nas podsjeti na tradiciju, da ne zaboravimo, da vjerni ostanemo rodnom kraju i da se javljamo.

Mi uglas govorimo: Zbogom Garče!

Garač ćuti.

MIRIS PEČENOG HLJEBA U PEĆI

Mališa i ja smo pješačili od Streoca do Peći, i dalje do mjesta zvanog Dugačko groblje, gdje se u to vrijeme, u jednoj dvospratnoj zgradi, nalazila gimnazija.

Dugačak je to put. Desetak kilometara. Gladni, vraćajući se, mi bismo se okomili na zelenožute dugoliste orahe, pokraj ceste. Stresali smo plodove i ljuštili nezrele kožmure, a prsti i dlanovi su tamnili. To je uočio razredni starešina. Naredio mi je da ruke operem i pokažem sljedećeg dana. Ali, boja se nije lako skidala, pa sam ruke prvo prao sapunom, a zatim strugao nekim hrapavim kamenom.

Jednoga dana sam upitao jednog Albanca. Putovao je cestom i bio na četrdesetak koraka od mene, mučio sam se dugo dok sam se riješio pa upitah: „Koliko je sahati?“ Ni sam ne znam zašto sam to rekao. On je izvadio sat iz prsluka, pogledao i rekao.

Razredni starešina, Savović, predavač srpskohrvatskog jezika upitao je ko su ti roditelji. Došao je red na mene. Rekao sam. On kao da nešto razmišlja promrmlja: „Hm - tvoj otac je šumar.“

Vraćajući se kroz grad, pećkim ulicama, zavirivali bismo kroz prozore u kafane. Skoro u svakoj ulici bila je po jedna kafana. Nije lako bilo prolaziti gladan kroz grad, osjećati miris tek pečenog hleba.

Kroz dva mjeseca, negdje krajem oktobra, znajući kakva je zima, otac riješi da se preselimo u selo blizu grada, u Bijelo Polje. Bjelopoljci su nas radosno dočekali. Pomogli su da rastovarimo i u kuću unesemo stvari. Imali smo četiri koze. Dugo su se seljaci prepirali ko će čuvati te naše četiri koze. Govorili su što je to četiri koze među njihovih 50, a sansku kozu nijesmo izvodili na ispašu. Toga dana kada smo se mi doselili seljaci su baš birali seoskog kmeta. Kada su izabrali kmeta bio je to naš domaćin Božo Stojšić. Ja sam pojurio da saopštim njegovoj ženi Nedi. Zamalo da nije došlo do svađe ko će da čuva šumareve koze. Ljuti i uzbuđeni oko izbora kmeta sada su našli povod za rasprave. Odlučio je kmet. „Tišina - povikao je - ja sam ovdje kmet! Biće tako kako ja kažem.“ Podižući štap veli: „Neka ih čuva Jaćim.“ Počeli su da gunđaju, jer Jaćim je njegov rođak, pa su u tome osjetili nepravdu. Ali, rekao je kmet. Vlast je to. Jaćim je rano jutrom dolazio po naše koze. U svoje stado ih odvodio preko brda Madžar u planinu i vraćao se pred veče. Govorio je da su koze šumareve, nikada ne idu u stranu i ne zavode stado, već čim on

zvijukne odmah se vrate, te da su poslušne. Brzo im je imena upamtio: Borka, Bignja, Marta i jedan Rudolf, jare Bignje, pa smo ga od milošte prozvali kozlatur. „Dakle, takvih koza na daleko nema, kao šumarevih, nije zbog toga što su šumareve - govorio je Jaćim ozbiljno - tako je u stvari, tolike godine čuvam koze i nijesam tako matonih i poslušnih koza imao i susreo."

Pozivao bi neki put i nas, da pođemo sa njim u planinu. Njegov jarac Keša je išao ispred stada, a za njim je išao Rudolf. Tu su bile neke koze zaista vrlo neposlušne. Uvijek teže da se iz krda izdvoje i rđavi primjer pokažu ostalima. Teža je jedna takva nego deset ostalih. Na njih bi se neki put Jaćim bacio kamenom. Koze se ponašaju mirno dok ih jedna ne povuče za sobom. Sve druge pođu za njom i počinju da trče, poskakuju i da imitiraju onu prvu - kozlaturu. Ona stoji na nekoj visokoj stijeni kao da razmišlja u kome pravcu da ih povede. Ona meči i druge meče.

Jaćim kaže da koza Borka voli duvan i može čitavu cigaretu da proguta. Jednom je došao Rako Guslar iz Berana. Izvadio je iz džepa kutiju duvana i postavio je pored sebe. Počeo je da priča o Americi i kada je pružio ruku da dohvati cigarete njih tamo nije bilo. Tada je Jaćim pogledao na svoje koze i vidio da je Borka otišla dalje i jede cigarete. Pošli smo prema njoj, ali je ona uzmicala. Kad stanemo mi, stane i ona, a kada krenemo ka njoj, ona bježi. Bojala se da će joj plijen oduzeti, a imala je velike prednosti u trčanju, nikako je dostići.

Zidanje Skadra na Bojani

Jaćim traži da mu čitam narodne pjesme. Dok ja čitam posmatra koze i nekim sakrivenim refleksom uvijek osjeti gdje će se koja od njih uputiti, pa je sprečava prije nego pođe tamo gdje je naumila.

Čitam Zidanje Skadra na Bojani. Tri brata Mrnjavčevića, dogovorili se da ne kazuju ljubama, da jedna od njih sjutra kad donese ručak bude zazidana. Starija braća Vukašin i Uglješa su zavjet prekršili i kazali svojim ženama, da jedna od njih sjutra kad donese ručak bude zazidana. Starija braća Vukašin i Uglješa su zavjet prekršili i kazali svojim ženama, ali nije najmlađi Gojko. Tako su se one starije dvije znajući za dogovor izgovarale: jedna da je bolesna, da je boli ruka, a druga da joj je čedo neokupano i platno neoprano. A najmlađa pošla. Bacili su na nju drvlje i kamenje, ona je najprije mislila da je „šale radi".

Tako misle svi nesrećnici ovoga svijeta kad ih zlo snađe. Misle nesporazum je neki, da se o nekoj šali radi. Dokazaće se nesporazum i sve će

se urediti brzo. Kada su joj radnici kamenje do koljena dozidali, još tada se ona smijala još uvijek misleći „šale radi“. No, kada su došli do prsiju njenih ona tada viđe što je grdnu snađe. Ljuto pisnu kao guja ljuta. Obrati se djeverima:

Ne dajte me, ako boga znate
Uzidati mladu i zelenu.

Obraća se djeverima, onim istim koji su riječ dali da neće kazati svojim ženama. Moli ih, ali joj ne pomaže. Oni u nju ne gledaju.

Četiri godine braća nijesu mogla podići grad na Bojani, ni temelj podignuti, a kamo li grad sazidati. Sve što majstori za dan sagrade to vila za noć obaljuje. Tada je povikala vila sa planine: „Ne možete grada podignuti, dok ne nađete brata i sestricu sa sličnim imenima Stoju i Stojana i zazidate ih u temelje u zidine". Tražili su svuda Stoju i Stojana i nijesu našli. Tada je vila povikala da jedna od ljuba bude zazidana u temelje, ona koja donese ručak radnicima toga dana.

Kada je mlada Gojkovica bila na rijeci Bojani, tu je nju iznenađen ugledao njen muž Gojko, njemu se srce ražalilo, žao mu je vjerne ljube, žao mu je čeda u kolijevci, pa zato suze prosipa, ali ništa ne preduzima i ne pomišlja kako bi nju spasio. Ona ga viđe i pita zašto roni suze od obraza. No, on joj neće reći, ne može joj reći, već joj metaforično istinito odgovara: imao sam od zlata jabuku, pa mi danas pade u Bojanu. „Ne plači dušo!“ - reći će mu nevjesta Gojkovica. - „Treba da čuvaš zdravlje svoje i salićeš ti još bolju jabuku.“ Ona nije shvatila da je ona ta jabuka. Međutim, to je njega još više ražalilo. Zajecao je.

Stigla su dva djevera. Uzeli je za bijele ruke, poveli u grad da ugrade. Povikali su Radu Neimaru, a on viknu do trista zidara. Nju Gojkovicu, ženu najmlađeg brata, zaziđuju U gradske temelje.

Za pjesmu Zidanje Skadra Gete je rekao da je jedna od najdirljivijih pjesama svih naroda i svih vremena.

Ona moli muža, ali joj ne pomaže. Na kraju, na samrtnom času obraća se neposredno Radu Neimaru: Bogom brate Rade Neimare, ostavi mi prozor na dojkama, kada dođe moj nejaki Jovo, kada dođe da podoji dojke. Sada više za svoj život ne moli. To je Rade i učinio. Zidari su donosili čedo. Poslije nedjelje je glas izgubila, ali je djetetu išla hrana za čitavu godinu. Kako tade, tako i ostade.

Očevo hapšenje

Kada je saznao da su šumari iz susjednih rejona došli u njegov, poslije slušanja narodne pjesme „Smrt majke Jugovića“, šumar Janko je nabio šubaru na oči, spustio je na čelo - ljut.

Sa njim je išao kum Sadrija i pomagao mu da nađe put. Skrenuo je uz potok tu između sela Streoci i sela Ljubenić i čuje neke riječi. Privuče se.

Na jednoj kosi visoko, prođe proplanak i nađe se kod jedne stijene. U njenom hladu sjedila su dva šumara. Pred njima dva zvona - čektari i tri sjekire. Oko tih zvona, čektara i sjekira je nastupila prepirka. Kostić nije htio da ustupi sjekire ni zvona. Šumar Janko ga je silovito obori, uze mu oružje, udari ga kundakom. Pošao je u kafanu, u selo Streoce, pored same ceste i počeo da pije. Svakog dana pred noć, tu se zaustavljao autobus na povratku iz Prizrena za Peć. Toga dana kao za zlo u autobusu je bio šef šumske uprave Ivanović. Kad je čuo da je tu šef, šumar Janko je pošao da se sa njim objasni, da ga pita je li on stvarno poslao šumare iz drugog rejona u njegov? Ivanović se uplašio i pokušao da bježi. Šumar Janko je pošao ka njemu i rekao mu: „Daj, bre, da kao ljudi porazgovaramo.“ Bjekstvo šefa Ivanovića oko autobusa vidjeli su svi putnici.

Dok su se ove priče prenosile, šumar Janko je bio uvjeren da je dobro učinio, da je pravda na njegovoj strani. Čuvaj se pobjede nad svojim šefom. Takvu pobjedu treba, koliko je moguće, izbjegavati. On se pomalo ponosio time što je ponovio hajdučiju iz starih vremena.

Na sudu koji je bio dva mjeseca kasnije, oca su optužili za tuču nad šumarima i za pokušaj ubistva šefa šumske uprave.

Sve su u našoj kući žandarmi ispreturali, odnijeli trofeje, oružje, a mi smo ostali bez hranitelja. Treba izdržati, tako su nam savjetovali ujak Rako Filipović i kum Blažo Hajduković. Djecu treba školovati, to je najvažnije. Kako? Pomagao nam je kum Sadrija, koliko je mogao. „Čovjeka poznaješ kada si u nevolji“ - govorio je. „Vjetar gasi male vatre a velike razbuktava.“

Znači, ostali smo bez oca. Njega su vezanog sproveli u zatvor. Kod mene se tek bila razvila ljubav prema ocu. Otkako smo stigli u Metohiju, ona je porasla zajedno sa opasnostima koje su se množile u nepoznatom kraju i drugačijem svijetu od onog našeg. Jer, ljubav prema ocu ne rađa se rođenjem, naprotiv, dugo dijete ne zna što znači otac i zašto je on tu kao neki zapovijednik. Tek kada prvi put osjetiš da tebi neko prijeti i ugrožava te, tada se i rađa tvoja ljubav prema ocu. A kako se umio široko nasmijati - radovati se.

Odvode ga u zatvor. On korača. Ja bih htio da pojurim za njim, da ga povučem ka nama i da mu sa ruku skinem lisice. Stisli smo se u nekom strahu

- šta će dalje biti? Jaćim je jednom majci rekao: „Ostario sam.“ Ko će sada da čuva naše koze?

Kmet je predložio da jedno od nas djece odustane od škole. Nije obavezno da svi učimo gimnaziju, jer njihova djeca ne uče. Iz čitavog sela pored nas ima svega jedan gimnazista. Ili privremeno, rekao je, možemo naizmjenično izostajati iz škole, Mališa i ja. Sada se preda mnom otkrila još jedna opasnost - da ostanem bez škole. Jer, ako je izbor među nama dvojicom, Mališa uči bolje, a još je i stariji. Odlazio sam jedan dan za kozama i izostajao od škole, drugi dan odlazio je Mališa.

Najteže je bilo to kada čoban nije dolazio, narušavao se ritam u ispaši i muži koza i tad može vime da pregori. Zaista, kozi Bignji bi vime pregorelo da se nije ona sama spasila. Sjela je nazadačke, glavu je poturila niže i sisala je svoje sopstveno vime, da ne bi pregorela. Kao da je razumno biće, sama je spasila vime.

VLADARI SU DOBRI KAD SPAVAJU

Pored crkve su bile dvije stare lipe. Nedjeljom, o praznicima, tamo pod njenim širokim granama, skupljala se omladina, pjevali su, igrali, ljuljali se na ljuljaškama. Kora od lipe je bila sasvim crna sa dubokim pukotinama.

Lipe cvjetaju obično dvije nedjelje i za to vrijeme mi smo svaki dan peli se po granama, tjerali pčele, mušice, kojih je tamo premnogo. Odozgo bilo je vidno kao na dlanu selo Bijelo Polje.

Jednog dana, Savu Dimova goni otac Ilija motkom, jer ga je Savo prevario, obojio je u kalendaru običan dan crvenom bojom i rekao ocu da je sutra praznik. Otac povjerovao i nije pošao na njivu, a kada vidje da ga je Savo prevario poče štapom da juri za njim. U Sava su dugačke noge i naučio je sa njima da preskače plotove, pa kad stiže do lipe pope se na nju, a otac odozdo ne može štapom da ga dohvati. Prijeti mu: „Platićeš to!“ Bije štapom povrh same zemlje.

Ja polako punim košulju. Vidim jednu grančicu punu cvjetova. Žao mi je lomiti grančicu, pa pokušavam da savijem grančicu i pružam prste prema njoj. Ispružio sam ruku i prste odjednom neočekivano gledajući ka zvonaru. Grana na kojoj sam stajao se odlomila, počne padati a sa njom i ja. Nikako se

nijesam mogao zadržati na lipi. Nadam se, pašću na košulju punu cvjetova, bojim se lipa je visoka. Dolje su stari grobovi sa naprslim račvastim i oštrim uglovima, kame-nim pločama i iskrivljenim krstovima. Ako na njih padnem razbiću se. Slušam sa lipe: tom-vir-lir-li-li, tom-vir-li-li. Taj zvuk tom-vir-li-li-li, duboko je pronikao u meni, ja ga slušam svake nedjelje i o prazničnim danima, kada su obredi. Tom virlili. Padao sam a kad sam dotakao zemlju, vidjeh kamen od starog groba, no kada sam pokušao da ustanem - ne mogu. Oštra bol je sjevnula u kuku i prođe kroz svu nogu, ostao sam nepomičan. Pokušao sam da promijenim nogu, ali jak bol je ukazao da je noga slomljena. Kući me na svojim leđima odnio Savo Dimov. Otac nije htio da ga tuče kada se već takav slučaj dogodio. Nosi lako na ramenima, i svojim dugim koracima ide da me ne bi povrijedio.
Uveče je došao majstor Trifko, vještak iz Zagrmlja. Istezao je nogu, starao se da postavi na mjesto iščašenu kost, a ja sam trpio bol i stenjao. Osjećao sam težinu u glavi, opštu malaksalost, neku bolesnu želju da padnem ničice na travu, zatvorim oči i tako ležim nepokretan.

Ostao sam nekoliko nedjelja kući. Ležim i to je najgore. Napolju slušam zvuke i povike djece i zvona. Majka sjedi pored mene i skraćuje mi vrijeme, a i bol.

Nedjelju dana kasnije, oboljeh od malarije. Najprije drhtavica i majka je počela da me masira. Naša majka umije da bol skida kada te boli stomak. Taj bol se zvao „razvio se pupak."

Majka mi čita istorijske zapise - o Šćepanu Malom, koji je prikazivao sebe kao da je ruski car Petar III. Najmanji car na svijetu, a došao iz najveće zemlje na svijetu, došao k nama. Šćepana Malog ubili su na prevaru. Ubio ga je na prevaru potplaćeni sluga Mehmed-paše koga su zvali Stanko. Ovaj sluga je bio rodom iz Grčke - Grk, i njemu su obećali povratak u domovinu kao nagradu ako ubije Šćepana Malog. I mnogo novaca su mu obećali. Bila je to 1773. godina kada je u vrijeme dok je spavao Šćepana Malog zaklao sluga nožem i pobjegao u Skadar. Do dana današnjeg niko ne zna ko je bio Šćepan Mali, priča majka, a njegovo tijelo se nalazi na počivanju u manastiru Brčeli. U arhivima starih spisa nalazi se tajna fascikla ruske carice Katarine II, priča majka, i da se tu nalaze dva pisma Petra III u kojima on moli svoju suprugu za milost. Kako istoričari kažu, Petra III su udavili i uništeni su spisi u kojima je pisalo o smrti svrgnutog cara. Zapis o njegovoj bolesti skinut je rukom Katarine II, da bi zaštitila ljubavnike i trag zametla. Za njenog života bilo je više od 40 samozvanaca, svi su bili protiv nje, jer je ona 1762. godine preotela prijesto od svojega muža Petra III. Glasovi o novom Petru III su dolazili do Crne Gore...

Dimo dođe da me vodi na ljekarski pregled. Odveo me u dom zdravlja u Peć. Jašući na magarcu uputio sam se pored duba, pored crkve Sv. Petke,

preko Karagača. Jedva sam se držao na magarcu. Za nama je kaskao Trezor - naš pas, čas napred, čas pozadi. Kada smo prolazili kroz grad, a trebalo je preći sa kraja na kraj, Dimo kod mosta svrati da nešto kupi. Veli: „Ti idi, a ja ću te brzo stići.“ A njega nije bilo dugo. Nisam mogao upravljati magarcem, a on se uzjogunio i ide kako je njemu volja. Klima se moje oslabljeno tijelo, skoro da padnem prelazeći preko drvenog mosta na Bistrici. Magarac zapeo i pravo me vodi prema Rugovu i Crnoj Gori. Naiđu čeze i rijetko koji automobil, a ja se bojim da ću pasti. Pas Trezor zalaje na magarca kada magarac stane. Spasili su me đaci. Oni se vraćaju iz doma zdravlja. Pričaju da su svi dobili ricinus za pročišćavanje, a u gradu su harale epidemije malarije i šuge, svraba.

Po povratku iz doma zdravlja stiže i Dimo. Legao sam odmah. Pogledam više moga kreveta i vidim kuma Blaža koji me upita: „Kako si sokole?“ On se uvijek Mališi i meni obraćao sa „sokole“. Čuo je razgovor majčin o Šćepanu Malom pa veli: „Sve su to Potemkinova sela. Svi su oni (vladari) dobri kada spavaju - reče. Eto i Musolini, odredio je novi kalendar koji teče od onog dana kada se on sa crnokošuljcima dokopao vlasti. Je li de? - radi ubjedljivosti pita me kum da mu potvrdim. Musolini je uvijek prav, zapisano je u zakletvi italijanskih vojnika, je li de? Eto, sokole, piše u novinama ovih dana se pripremao da pojede Etiopiju. Abisiniju.“

Majka mu veli da ne treba da mjeri sve jednim aršinom. Negdje je čitala kako su ruskoj carici Katarini II predlagali za života spomenik, a ona se pobunila: „Što vam pada na pamet? Nisam valjda sasvim izgubila pamet. Treba da prođe najmanje 30 godina od smrti pa da narod odredi kakve su moje zasluge.“ „Sve su to Potemkinova sela - opet će kum. - A seljačke bune? Mi smo da srušimo sve careve i sve kraljeve. Hajde ti ispričaj kako si mamila prasad a naišao Kralj Nikola.“

Kada je čuo pucanj pri prolazu od Danilova grada ka Spužu, Kralj Nikola upita: ko to puca? Vasu Savovu rodio se sin. Neočekivano za svoju pratnju kralj Nikola riješi da se vrati i pođe prema kući Vasa Savova i da mu bude kum. Niko nije očekivao da će naići kralj u kuću Vasa Savova. A majka naša vabila prasad gudi, gudi, gudi. U ruci bakrač sa brašnom i pomije. Kukuruz u zrnu prosipa po dvorištu da navabi prasad.

Odjednom pred njom se pojavljuje niko drugi no sam kralj Nikola. Dokoljenice nosi i zlatni džamadan, i plave dimije - crnogorska narodna nošnja. Kralj Nikola pita majku: „Čija si ti?“ „Ja sam kćer Vasa Savova“ - crveneći u obrazima od stida odgovara majka. „A ha. Ti si Vasa Savova.“ Miluje je po licu, gladi je po kosi. Majka neće dalje da govori. „Svi su oni jednaki“ - rekao je kum Blažo. „Ništa nijesi pogriješila.“

Kralj Nikola oduzima titulu vojvode Marku Miljanovu

Majka zna stihove kralja Nikole napamet.

„Što ti meni govoriš o kralju Nikoli poslije onakve rasprave kakvu je učinio treći dan poslije dolaska na vlast, rasprave nad nesrećnim Kadićima. Sjećaš se kako je bilo -reče kum Blažo - knjazu Danilu se dopade lijepa Kića, ljepotica naša, njen muž Krsto je bio u Americi, pa je on nju nagovorio da dođe na Cetinje, navodno da joj da isprave da ide kod muža u Ameriku. Međutim, ni o kakvom putu u Ameriku tu nije bilo ni riječi, ona je ostala na Cetinju. Po Cetinju i svuda po Crnoj Gori širili su se glasovi kako je Danilo ponizio ne samo nju, no i naše stare običaje, unio u nju razvrat sa evropskih dvorova. I tako, Todor brat Krstov u Kotoru ubi knjaza Danila zbog povrijeđene časti. Bježao je prema austrijskoj granici da se spasi, izbezumljen vikao je: 'Držite ubicu! Držite ga!'

Nije umakao. Na granici je bio uhvaćen. Na traženje knjaza Nikole, bio je osuđen austrijskim vlastima vješanjem na graničnom stubu što se nalazi na prevlaci Krstac više kotorskog zaliva. I to što su ga Austrijanci na smrt vješanjem osudili, nije smetalo knjazu Nikoli da izmisli priču o tome kako je Todor Kadić austrijski agent i po nagovoru Austrijanaca i u političke svrhe izvršio ubistvo knjaza Danila. Nju, Kiću, je usput budi rečeno, knjaz Danilo nagovarao da se uda za jednog starog panjata Martinovića, jer se njen muž Krsto u Americi tobože oženio lijepom i bogatom Amerikankom. Čak je izdejstvovao da mitropolit crnogorski izda Kići dozvolu za razvod. Sve je bilo gotovo za svadbu. Uoči svadbe, nesrećna Kića pobježe iz Biljarde i baci se u ponor i tako nesrećno poginu. 'Neka zajedno sa mnom pogine i nasljednik knjaza Danila' - bile su njene posljednje riječi.

I što je uradio knjaz Nikola? Objavio je ubistvo knjaza Danila političkim aktom, a tek što se vjenčao sa Milenom iz poznatog bratstva Vukotića, organizovao je krvnu osvetu. Uputili su tajni odred od oko 200 ljudi odanih dvoru pravo u Bjelopavliće. Ni za vrijeme Turaka ne pamti se tako zvjerstvo.

Kadići nijesu pružili otpor, jer je bila crna noć, a oni na spavanju. Ugarak u šljeme, tako da je odsjaj požara sijao nad nebom Crne Gore. Kada su pucnji učestali i u udaljenim kućama, neki od Kadića su uspjeli da se spasu, a nekima je uspjelo i da se kroz obruč probiju. Eto ih, jedna njihova porodica u Peći.“

Majka naša zaćuta, a kum dodaje: „Pa kakav je to bio postupak kralja Nikole prema vojvodi Marku Miljanovu, Jolu Piletiću, Peku Pavloviću?

Koristio ih je knjaz Nikola dok se nakupio snage i dok je dobio priznanje od drugih knjazova i dvorova, a kad je to uspio tada se protiv njih okrenuo. Pošao je u Tursku u posjetu turskom Sultanu. Tamo je dobio orden, a za svoga zamjenika u vrijeme odsustva odredio svoju ženu Milenu. Pošao je sultanu Abdul Hamidu bez pitanja državnog savjeta. Sve mu je to u oči skresao vojvoda Marko Miljanov. Kako je pare koje je od Rusije dobijao za pomoć trošio za uređenje dvora, na prekomorske zvijerke, ptice i rijetka rastinja, za dvorski park u Kruševcu kraj Podgorice. I što je od toga dobio Marko? Što mu je sve u oči rekao čak i to da je sam on knjaz Nikola naduti ćuran. Marko Miljanov... Nijesi čuo? Knjaz ga je na licu mjesta lišio zvanja vojvode, zabranio mu da se zove Miljanov, već Borikin po majci...

Ali je slava o Marku Miljanovu ostala."

Vlast je đavolja rabota

Ruska vlada je poslala pare vladici crnogorskom i savjetovala da se uvede Senat, ali to nije uspjelo. Ovdje je najpunija demokratija patrijarhalno divlja, no energična i snažna. Kralj Nikola je razbio tu narodnu demokratiju i zaveo despotizam, birokratiju. Tako objašnjava kum Blažo. Ja sve to slušam. Ali zar od njegovog zuluma nijesu ljudi bježali u druge zemlje i čak se i turčili. Zašto se Stanko poturčio? „Da znaš, prvo, ko se kod nas poturčio. To su bila gospoda, ple-mići. I zbog čega. Što misliš? Da sačuvaju bogatstvo. Siromašni ljudi nemaju što da sačuvaju i da razmišljaju da li da prime tuđu vjeru, običaje, i da odbace svoje. Nikako. Prvi se poturčio u Hercegovini, primio islam sin Hercega Stjepana. Poklonio se caru, a zatim postao poznati Ahmed-paša Hercegović. Bilo je to 1474. godine. Molio se u džamiji umjesto u crkvi i to mu ne smeta da sačuva položaj. Tako i ovi danas što su na vlasti, služe i crnome đavolu samo da sačuvaju vlast."

„Ne zaboravi, kume, da je 1836. godine poginulo jedanaest Petrovića, boreći se da oslobode Grahovo protiv Ali-paše Stočevića" - napominje mu majka. „I carevi i kraljevi bivaju razni. I kraljeva ima nesrećnih. Kralj Nikola je umro u tuđini, daleko od Crne gore. Posljednje riječi koje je izgovorio bile su: „Neka Bog blagoslovi i pomogne moje nesrećne Crnogorce ! Umro je u Francuskoj (presvisnuo je od bola, od uvrede, od nepravde i tuge za svojom grudom). Na njegovim grudima bio je još kamičak zemlje crnogorske sa Careva Laza, malo tamjana iz Ostroga, a njegova posljednja pjesma posvećena je Crnoj Gori. Posljednju molitvu nad njegovim tijelom pročitao je ruski sveštenik, evo, pročitaj ako ne vjeruješ..."

Majka mu pruža „Glas Crnogorca“ br. 91. u kome su opisani „Potonji dani kralja Nikole...“

Šta će biti kad mene ne bude

Slušajući priču kuma Blaža i majke, uhvatio me san. Kada sam se probudio, majka me pita što sam u snu vidio. Reče mi prvi put da sam ja vjedogonja. Prvi put sam za to čuo. Vjedogonja se u snu bori protiv zlih duhova, njegova duša izađe van tijela plovi oblacima, miješa se sa kapima kiše i sunčeve svjetlosti - objašnjava majka.

„Ti ćeš, sinko moj, mnogo proživjeti i u tome je tvoja sudbina. Mnogo ćeš se namučiti. Bolest je napast, ali treba nešto da shvatiš. Treba se boriti, rvati se kost u kost sa zlim duhovima. Ništa ti oni neće moći. Skrivaćeš se u oblacima i plivati u kišne kapi. Tamo u tim kapima su vile i one će ti pomoći. Kada se ne nadaš, naići će vila. One će te grliti, ljubiti. Čelo je tvoje čvrsto i niko ti ništa neće moći. Stradaćeš, ali preživjećeš svoje dušmane, ali i svoje drugove.“

Bolest je namučila moju dušu. Taložile su se predstave o carstvima, zlim duhovima, i poneki put u bolesti bih pomislio što će biti kad ja umrem, što će biti kad mene ne bude? Majka predosjeća moje misli i hoće da ih odagna. Priča ona o Ćosi, kako je on ukrao kozu od popa i umakao mu, zahvaljujući tome što je popu na putu ostavio jedan opanak i posrao se u njega, a poslije nekog rastojanja ostavio i drugi opanak. Pop nije htio da uzme prvi opanak, no kada je vidio i drugi riješio je da se vrati. Za to vrijeme Ćosa je umakao.

Kao da je majka slomila neku pregradu između sebe i mene, pa je tako prodirući u moj organizam tačno određivala gdje me boli. Kretanjem ruke po mome čelu, po stomaku, grudima, ona nešto šapuće, pođe u drugi kraj sobe, uzme čašu, prevrne je u tanjiru u kome je voda, šapuće dok se voda ne povuče u čašu. Ona kao da duboko proniče do bolesnih mjesta, kao da hvata bolest što je u odstupanju i pokazuje sposobnost da pobjeđuje bolesti. Masira mi uši...

Mališa je sakupljao lješnike, odnosio u Peć na prodaju i za to malo para kupovao i donosio mi simit, bonbone, čak i čokoladu sa slikama fudbalera. Ivanka je donijela nekoliko svježih cvjetova, a Gligor je našao fudbalsku loptu i rekao da mi je poklanja.

Ozdravio sam i uskoro poslije ozdravljenja uputio se sa Mališom u lješnike. Sa nama ide pas Trezor. Trezora smo doveli iz Crne Gore. Tamo smo ga uzeli od strika Save. On je imao ptičarku zvanu Dijana. Ona je okotila

šestoro kučića, sve ptičari. Najstarijeg je on uzeo i dao mu ime Benito po imenu Musolinija. Kasnije, striko Sava u ratu je strijeljan od italijanskih okupatora u Andrijevici. I to su mu uzeli kao krivicu. Trezor je bio manji od Benita, ali se brzo kretao, nalazio je gnijezda od ptica šljuka kojih ima mnogo po našim lugovima, podizao ptice iz grmova i poslije ranjene ili ubijene nalazio, bilo u vodi ili na suši, među granjem i šipražjem.

Od dugog zajedničkog života sa nama šumarevim, on kao da je nešto od nas poprimio - nerado se svađao sa seoskim psima, a poslije toga kako smo se preselili u Metohiju iz Crne Gore, kao da je postao još snalažljiviji. Jednom riječju, kao da ga je umudrila promjena i izmijenjena situacija, kao da se njegov krugozor promijenio i raširio, on je postao sličan nama, nerado je stupao u svađu, izbjegavao udarce, no ako je već stupio neće popustiti nikada. Klaće se do smrti. Kod njega se ispoljavala hrabrost i sa mnogo jačim od sebe. Nije on znao za strašljivost i izdaju i tim prije nije bio zlopamtilo, lako je stupao u kontakt sa drugima. Bio je brz u traženju ptica i gnijezda ptičjih, nije varao kao da je našao tobože gnijezdo ili pticu, a tamo nigdje ništa. Nas je shvatao, gledao nas laskavo. Bio nam je odan.

Smrt djeda Mite

Mita je prestao da ječi i kao da se malo umirio. Naši ljudi, južnjaci, za razliku od sjevernih naroda, kada ih boli glava, kada su bolesni ječe. I tada im je lakše. Sjeverni narodi ne ječe, ćute i unutar sebe savladavaju bol. Djed Mita je sasvim prestao da ječi. To je bio opasan simptom. Noga mu je bila silno zatekla. Majka mu je držala maramu na čelu.

Odjednom, on otvori oči, pogleda još jednom i zatraži svježe vode sa bistige. Svježe vode mi donesite iz Kosića, bistige, reče on dosta razgovjetno.

Ja pogledah kroz prozor od tuge. Viđe tamo prolijeću pahuljice jedna za drugom. Bio je to neki naročiti snijeg, krupan, neka naročita njegova vrsta - filigrana. Ja kroz suze gledam taj snijeg i pahuljice mi sada liče na male koncentrične šestougaonike, sa nekim krstićem po sredini a otuda i iz ivica pahuljica koje se igraju i prelijeću, mijenjaju se mjestima, jedna se odvoji i kroz otvoreni prozor pravo mi pade na trepavicu i tu zastade. Ja sam treptao da bi je odbacio, nekoliko puta i nijesam uspio.

Duša djeda Mite laka kao sjenka od pahuljice. Duša traži vode. Ili pak to nju korijeni vuku. Naša voda - bistiga, pitka i planinska. Ona nas vuče, hoće da se kroz nju i preko nje sa utrobama zemlje iz koje smo se rodili, opet čvrsto vežemo u jedno. Mita traži vode sa bistige. Kao da sada posmatra taj

neizmjerljivi bezdan koji zjapi pred njim, umirućim i nama koji ostajemo; među onim beskrajnim, vječnim i svetim kako odlazi i prevrtljivim i varljivim što na zemlji ostaje. Glasom koji odzvanja na granici ova dva svijeta on govori: „Budite blagosloveni.“ Ništa tako ne veže ljude kao rodni kraj, djetinjstvo gdje su proveli i do posljednjih dana života nadaju se i misle kako će se tamo vratiti. A pred samu smrt, kao i naš djed Mita, zažele da piju vode sa svoga izvora, čuju neki zvuk izvana i učini im se da to pada voda sa naše česme na bistigi, pa hoće da se nje napiju i tako da se od ovoga svijeta zanavijek odvoje.

Kroz uši kao da odnekuda dopire glas đaka:

Gledao sam selo Buče,
tako moje selo vuče,
Gledao sam i Kom pusti,
kako dere oblak gusti.
Gledao sam Grad Berane,
toj varoši nema mane.

Ivanka je donijela Miti vode, no on ne može da pokrene ruke, pa mu tako podižu glavu i po malo vode daju da gucne.

Kada on podiže glavu da popije gutljaj vode, brada mu se zatrese i prosu vodu po vratu. Ivanka ga obrisa. On popi još jedan gutljaj vode i tiho upita: „Da nije stiglo pismo iz Crne Gore?“ U posljednje vrijeme on se često interesovao za pismo, tjerao nas da vidimo da li je stigao poštar, ima li pisma, zabrinut, očekujući pismo od babe Đine i strika Lazara iz Vrake u Albaniji, ili od svojih kćeri udatih u Pipere, u Zetu zemlju, u Bjelopavliće ili pak od našeg oca, a sina njegovog, što je sada u zatvoru. Ili čeka godinama, i bez nade čeka pismo od svoga sina Raška što je negdje daleko u Južnoj Americi ostao. Bio je nestrpljiv, da što prije dobije pismo, bar od nekog od svojih i kako se smrt približavala da ga odnese na svojim crnim krilima, sve je više želio da pismo dobije. Stoga je uvijek pitao: „Je li stiglo koje pismo, pođite, vidite, možda je poštar donio.“ Zato me upita: „Nije li stiglo pismo?“ „Nije“ - rekoh ja.

On pruži ruku da pomiluje mačka. Volio je da se sa njim malo poigra, pokaže mu hartiju i pokrene, a mačak se nakostreši i skoči. Milovao je mačka rukom. Tada upita: »Je li tu Mališa?" - da bi on svojim čitkim i lijepim rukopisom pismo napisao, a on će da diktira. On zatraži da mu Mališa napiše pismo babi Tini i striku Lazaru i da ga još danas pošalje. Mališa je pisao, a djed je diktirao i tražio da mu Mališa pročita što je već napisao. Pošto je završio pismo, bilo je jutro i mi još nijesmo pošli u školu, on zatraži da se sa nama oprosti. Da se izgrlimo i izljubimo, jer, on reče, ja ću danas umrijeti. „Nećeš djedo, još dugo ćeš ti živjeti“ - govorila je naša majka. „Ne, meni je već vrijeme da pođem. Mališa, dođi ovamo“ - pozva ga djed i poljubiše se. Poslije

Mališe, ja, Đuna i Gligor. Mališa je snažno zaplakao. I Đuna-Iva. i Gligor-Ivan. I ja. Zasipali smo lice našeg djeda poljupcima. Dok smo odlazili u školu opet su slijetale one krupne pahuljice, kao neki veliki leptirovi, sa onim krstićem na sredini. Može biti, među njima je duša djeda Mite bila. A tamo prema Karagaču, kod crkve Sv. Petke, naše krsne slave, što je slavimo 28. oktobra, Mališa ugleda veliki okrugli balon, kreće se po vazduhu i ka nama se primiče. Ja sam pogledao i učini mi se da balon dodiruje naša ramena, a pahuljice padaju na trepavice. Balon se okrenu prema Karagaču, Rugovu i Čakoru - ka zapadu, tamo je Crna Gora.

Priviđenja na jugu Albanije

Mnogo kasnije, prošle su dvije decenije, jednog dana šetajući u malom gradiću Delvino, što se nalazi na samom jugu Albanije, blizu pristaništa Sarauda i ostrva Krfa, susreo sam čovjeka - meni se tada učini istog takvog kakav je bio djed Mita. Išao je odozgo od crkve koja je bila sasvim zapuštena, naniže prema trgu što je u centru gradića, sa grupom seljaka, nosio je štap i interesantno i hod je bio njegov, bijeli brkovi, kapa malo nakrivljena na čelo, i pogled i korak njegov. Tada i malo kasnije ja sam pomislio: to je on, naš djed Mita. Nosi muštiklu, istu kao što je imao djed Mita. Otkuda on ovdje? Da pođem da se približim, još da ga izbliza vidim, upitam je li je to on zaista. Da li se nije preselila duša njegova u okruglom balonu od pahuljica što ga ugledasmo Mališa i ja? Obuze me osjećanje tuge. Ja nijesam znao smijem li poći da ga zagrlim, ovog čovjeka nepoznatog, i da mu kažem da sam to ja, eto sada veliki porastao, čovjek postao, našao se na jugu Albanije, u bespuću u sunčanom gradiću, tražeći put ka obećanoj zemlji.

Možda bi on mogao nešto pomoći i reći nam kako da nađemo onaj pravi put, kada je tako opasno da pitamo. „Vidiš onog čovjeka. Potpuno me podsjeća na moga djedu Mitu, kojeg smo pred rat sahranili u pećko groblje u Metohiji - rekoh svome drugu. Bio je isti kao ovaj, vidi kako korača, muštiklu drži u ustima, istu onu njegovu, i štap njegov. Da to nije on? A možda je bio neki dalji potomak od loze Šaljića, sina Leke Dukađinca od brata našeg Bijelog Pavla? Ko to zna? Ali, meni se toga časa učini da jeste. Ili je to još jedan dokaz da smo dobro zabasali u traženju puta.

STRIJELJANJE RAKA GUSLARA I NJEGOVIH SINOVA

Poviše kreveta obješena slika Njegoša i kralja Nikole. Tu su još i gusle. Ali kakve?! Izrezbarene gusle u slikama Nemanjića, od Stevana Nemanje, svih po redu, pa sve do Cara Dušana. Rako objasni da je gusle dobio kao nagradu na veli-kom guslarskom takmičenju, prvome poslije ujedinjena 1920. godine. Bilo je na Alipašinom mostu kod Sarajeva. Prvu je nagradu dobio Jevrem Uščurlić, a drugu Tanasije Vučić, objašnjava Rako. Rako je dobio treću nagradu, mada kako je govorio on nije slabije guslao i pjevao od onih pred njim i znao je veći broj pjesama. No komisija je tako odlučila. Tu uvijek postoje još neki razlozi. Tako je bilo i biće. „Eto, vidite, ove gusle - reče Rako. - To mi je najljepša uspomena iz Crne Gore." On uzdahnu i reče: „Tada je Rako Filipović bio na vrhuncu svoje moći. Jahao je šarenog konja." Rako je imao običaj da kaže: Opet će Rako Filipović jahati konja šarca. To je bio izraz njegove snage, volje i vjere u budućnost.

Jedne noći kada se vraćao iz Peći, susreo na putu vuka, otjerao ga je kišobranom koji se brzo automatski, „na šuštu" otvara. Otvorio je brzo kišobran na vuka koji se na njega bio ustremio i vuk se uplašio.

- Tačno, kaže Mališa. Ja sam čitao da se i lav povuče kada mu iznenadno pred očima otvoriš kišobran.

Čuli smo jednog dana da je Rako donio u Peć gusle i hoće da ih proda. To je bilo mjesec dana kasnije. Prodavao ih je da bi najstarijeg sina mogao da školuje. Odnio je gusle na pijacu, što je kod željezničke stanice i tamo se zavukao među vreće, koje su bile pune kukuruza, pasulja, krompira, kupusa, a pred njim gusle. Ali se od naših ljudi teško da što sakriti. Otkrio ga je tamo Radisav Đambas. Bilo mu je žao što je Rako riješio gusle da proda, jer to je vrijednost koja nije za prodaju. Rekao je Raku: „Nemoj!", a on se pravdao: „Ostario sam i što je najvažnije, glas sam izgubio, što će mi a dijete treba da školujem u gimnaziju."

Glas se brzo raširio. Kafana kod hotela „Korzo" je bila puna. Toga dana je šumar Janko iz zatvora izašao, pa su rođadži i poznanici došli da se sa njim vide. Uveče će biti guslarsko veče. Na to guslarsko veče biće pozvani viđeni ljudi iz grada, među njima i bivši sreski načelnik Keser Protopović. Dogovoreno je. Najbolje je da na toj večeri Rako pokloni gusle Protopoviću, to

je predložio Radisav Đambas, a on će njemu uzvratiti novcem. Neće biti manje nego da ih pro-daje na pijaci. Nije lijepo da se gusle prodaju. To je svetinja.

Nije bilo to davno kad su kod našeg naroda razmjena i prodaja dobijale formu razmjene darovima. Po formi, kako kazuju stari ljudi, ovi pokloni su bili dobrovoljni, ali po suštini strogo obavezni. Kao rezultat, među darodavcem i darovima stvara se bliska veza. Ove razmjene poklonima dobijale su kod naših ljudi neku magičnu vezu, predstavljale jednu od socijalnih veza i praktikuju se kako među pojedincima tako i među grupama, porodicama, bratstvima. Takva je bila tradicija. Međutim, u početku Rako guslar se razmišljao. Ipak, nagovorili su ga. Nije se ni njemu prodavalo. U prepunoj kafani zaguslao je te večeri Rako. Zapjevao je uz strune gusala, najprije tiho, a poslije sve jače, kao da je to guslanje posljednje u životu. Nema pred njim one stepenice na koju se u životu mogao popeti. *Više Beča grada bijeloga*. Gledam čudo. Odjednom nema Raka guslara, tu su samo gusle ostale; i one pjevaju. To se čudo na moje oči dogodi. Ne mogu da vjerujem, samo gusle pjevaju... Na Miljacki sarajevskoj rijeci zanimljivoj ptici i čovjeku. Tišina. Ljudi bulje u gusle i gledaju gdje je Rako.

Završi pjesmu, ustaje i pokloni se Protopoviću. Poljubio je gusle Rako. Poljubio ih je nekoliko puta i čini se da mu suze teku niz obraze. Evo ti gusle. Neka su ti srećne. Toga dana Protopović mu nije dao ni dinara. Sada se on osjećao ponižen i prevaren. Neki su počeli da se smiju, takvi su naši ljudi, najprije te nagovore, a poslije se smiju.

Došao je Rako u našu kuću, zadržao se i psuje i sebe i one što su ga nagovorili i Protopovića, kojega je nazivao „ništa čovjek“.

Prošla su poslije one večeri još dva mjeseca. Rako je ljut šetao ulicama Peći. Jednog dana predomislio se. Riješio je da sve ispravi i postavi na svoje mjesto. Pođe pravo u kuću Protopovića - a tamo nema Kesera, već samo njegova žena. Na zidu vise njegove gusle. Kako mu je bilo kada ih je vidio? Popeo se na stolicu i ne objašnjavajući zašto je došao, uzeo je gusle i odnio u Barane. Već sledeće nedjelje, žandari su pred njegovom kućom u Barane. Protopović ga je optužio da je povrijedio njegov stan - opljačkao. Oduzeli su Raku gusle. Na silu. On se otimao. Zubima je grizao. Poslije je bilo suđenje. Zaklinjao se Rako da ih je dao samo na neko vrijeme. Međutim, sud je donio odluku na njegovu štetu.

Nekoliko godina kasnije, kada su se uzvitlale ratne strasti i bratoubilački rat, negdje 1943. godine, riješio je da sa dva sina pođe u Crnu Goru. Riješio je da ide preko Čakora. Dolazile su razne vijesti iz Crne Gore, pa on hoće sam da vidi - lično.

Kada su prešli na drugu stranu planine Prokletije, tu ih je pohvatala neka divlja grupa, kojom je komandovao neki Piletić. Bilo je sumnjivo, zašto je baš u ovo vrijeme Rako riješio da dođe u Crnu Goru, misleći da on dolazi po

nekoj ilegalnoj vezi, da je njegovoj kući još uoči rata dolazio komunista. Neko im je to rekao. A dva najstarija sina da rade u ilegali i prenose materijale iz Crne Gore u Albaniju preko Šare. Kako će Rako dokazati ovima da ide da se vidi sa svojima. Ne, dokazati on ne može. Oni su to shvatili kao izazov, potcjenjivanje i drskost. Osudili su ih na smrt. I njega i dva sina.

Rako guslar je izveden na strijeljanje na Brezu kod Kolašina, pored vrba što nježno šume i čame iznad bistre Tare. Kažu da se okrenuo nazad i vidio jedan kamen izza leđa, pomakao ga svojim čvrstim prstima i odbacio. Malo je počistio kamičke, zemlju, tamo gdje će uskoro biti pokošen. Očistio je i iza leđa sinova, da bude mekše, da ne bode u leđa. Skinuo je obuću. Streljan je zajedno sa dva sina, u prefarbanoj, dugačkoj vojničkoj kabanici i sa kišobranom sa kojim je vuka otjerao.

Strah od izbora

Predlog za moj prijem u omladinsku komunističku organizaciju podržali su Petar Marković i Boško Tomković. Istakli su zajedničku agitaciju po metohijskim selima za vrijeme raspusta. Zino Redžep potvrdio je pismom veliki moj doprinos u radu sa radnicima na Mokroj Gori. Sekretar Đuro, đak VIII razreda gimnazije, rodom iz Plava pomalo kroz nos proiznosi: „Od danas ti više ne pripadaš sebi već organizaciji SKOJ-a.“

Bilo mi je neobično i zaklinjem se na vjernost, obećavam da ću opravdati povjerenje koje mi se ukazuje, da ću čuvati tajne i zakon konspiracije i držati se pred klasnim neprijateljem tako, kako je primjerom pokazao Dimitrov na Lajpciškom procesu. Pomislio sam: možda sam ja i suviše mlad. Strah me i od toga što sam konačno izvršio izbor, što više ne pripadam sebi, već organizaciji.

Druga tačka dnevnog reda bila je Razrada materijala sa procesa Trockistima u Moskvi. Đuro čita Višinskog o „Bandi ubica, špijuna, diverzanata i štetočina“. Kakva ovdje može biti ideologija? To je samo istureni odred međunarodnog fašizma, čita on. No, ja o tome ne mislim. Uzbuđen prijemom u članstvo SKOJ-a, ja sam malo zapamtio i još manje razmišljao o tome što se sada čita. Drugi, vidim, slušaju pažljivo, ne bi li što zapamtili. Na kraju je govorio Boro Vukmirović o zadacima naše organizacije u vezi s praznikom Oktobarske revolucije. Da li su nabavljene motke? - upitao je sekretara Petra Markovića. Onaj je pogledao u mene. Jesu – odgovorio sam.

Sabor u Dečanima

Za Gospođin dan, 28. avgusta, u Dečanima se sakupi ogromna masa svijeta, ostane tu tri dana u igri i veselju sva Metohija, Kosovo i dalje Makedonija. Srbi, Albanci, Makedonci, Crnogorci u svojim narodnim nošnjama. Muzika grmi od jutra do večeri, zurle, gočevi, harmonike, trubači, gajde, gusle - sve pod vedrim nebom, u prirodi, okruženi četinarskim i kestenovim šumama, pored rijeke Bistrice, hladne. Tu su izvori kisele vode, voćnjaci, manastirska imanja; uz ječanje zvona, pjevanje popova, horovi, kola, crnogorske pjesme, radnički povici, uz jelo i piće, uz mnogo voća, smijeha, lijepog raspoloženja. Ko je tu bio, morao bi se složiti da je tu osovina svijeta, da se sav svijet tu cengrira i okreće oko visokih manastirskih zidova, zvonika; upravo, da je tu vrijeme stalo. I istorija.

Sa mlađim bratom Gligorom, sišao sam sa Štedim planine, da bi se upisali u sljedeću školsku godinu u gimnaziju i da iskoristimo to vrijeme da budemo na saboru. Treba se držati jedan do drugoga, da se ne bismo izgubili u svijetu U masi, jer tamo je tako. Ako se izgubiš u masi što se koliša, nećeš ga naći, zaludu ćeš tražiti, ako se unaprijed ne dogovorite gdje da se nađete. Kada nas je Mališa ispratio, napomenuo je, osobito Gligoru, da se držimo jedan drugoga, a po potrebi da se obratimo kaluđeru Zečeviću u slučaju da ne možemo konak da nađemo, on će nam pomoći. Ali kako ćeš sada njega u masi naći?

Stigli smo pred veče, i svi su se tiskali da se što prije smjeste u manastirske odaje, boje se kiše, a ko ne uspije, taj će pod vedrim nebom da spava, pod krošnjama borova. Međutim, sve su manastirske sobe pune kao šibica. Mnogi su stigli ranije da mjesto obezbijede, tako uvijek biva. Prolazili smo iz jedne sobe u drugu, kroz manastirske konake i hodnike, ne bi li našli monaha Zečevića i nijesmo uspjeli. Skoro se niko ni osvrnuo na nas nije i kada bi ponekog upitali da li zna za Zečevića, taj se čudio, nema vremena, i čak kao da bismo mi htjeli da ga prevarimo. Drugi su nas izgonili -nema se mjesta, sve je puno kao šibica, tako da u sobu nijesmo zalazili, no gurali se kroz uski hodnik.

U nekim sobama čuje se smijeh. To su došle djevojke iz pećkih i đakovičkih javnih kuća. O njima se kaluđeri od ranije staraju da im mjesto nađu. Gligor i ja držimo se ruku pod ruku, da se ne izgubimo i sa nekom upornošću probijamo se, nadajući se da ćemo mjesto naći, ili pak susresti monaha Zečevića. Ništa od toga. Namučili smo se, oznojili i našli se sami u manastirskom dvorištu. Oko nas mnogo svijeta, a mi nikoga ne poznajemo i bojimo se.

Pored jednih albanskih kola, punih dinja i lubenica, pod borom, legli smo na travu jedan do drugoga, a jedna grana nam je bila uzglavlje. Gligoru

sam obećao da neću od njega odlaziti, jer se on bio uplašio da sam ne ostane u toj ogromnoj masi. On se bojao, izgleda, da ga ja ne uspavam i odem. Kao da je predosjećao da planiram da negdje odem, da se izgubim, ko zna gdje, zauvijek. Ili je predosjećao da će nastupiti neko novo vrijeme. Njegova je duša slutila nešto i to da će nas još od prvih dana rata vrijeme zauvijek razdvojiti. On je znao da sam ja obavezan da budem sa njim i ja sam to shvatio, pa sam ruku prebacio preko njegovih ramena, ali tako da mu ne bude teško i svako bih ga malo prstima dotakao i upitao ga: „Čije je ovo malo rebro?“ „Moje“ - odgovarao je Gligor.

Ujutro nas probudi vika, i to sa onih albanskih kola, već su se okolo okupili seljaci i klade se među sobom da li je lubenica unutra crvena ili žuta. Ko pogodi toga je i dinja. „A miš barle, a miš kuće!“ Unutrašnju stranu lubenice oni zovu miš, inače u prevodu meso. A kod nas zovu meso ne samo ono što je za prodaju za jelo, već i ljudske mišiće, čovječije mišiće zovu meso. Ubode me u meso. Tako sam jednom ruskom ljekaru rekao kada sam dobio injekciju. On se tome mnogo smijao. Kako to da čovjekovo tijelo može biti meso - pita me. A, evo, Albanci zovu i ono srce u lubenice meso. Za djevojku kažu: lijepa je kao ovnujsko meso. Lubenice su vrlo jevtine. Nikada ih tako jevtinih ne znam ni prije ni poslije, skoro džabe. Neki su bili pravi majstori da pogode je li lubenica crvena ili žuta. Pogleda peteljku ili koru, malo noktom ostruže i pogađa.

U redovima se narod probija prema ćifotu Stefana Dečanskog, da se poklone. Tamo je jedna krupna svijeća, što ju je prvu zapalila u davna vremena carica Milica, žena posljednjeg srpskog cara, nesrećnog cara Lazara ili cara Laza, kako ga u pjesmama od milošte zovu. Care Lazo, junačko koljeno. Poginuo je na Kosovu. Milica je prva upalila ovu svijeću, ona gori samo o praznicima i pronosi kroz vjekove slabi plamičak i miris voska. Svijeća gori i ne dogori, prenosi nešto tajanstveno.

Muška koza

Profesora geografije pećke Gimnazije, rodom iz Rusije, beloemigranta, Novickog, zvali smo Jarac. Nosio je malu trouglastu bradicu. Držeći predavanje iz kosmografije, nazivao je imena zvezda i sazvežđa i premišljao se kako da nazove grupu zvijezda „jarac“. Jer, čim kaže to ime, odmah se odjeljenjem razlegne smijeh. Pokazuje palicom na karti skup zvijezda zvanih jarac i reče „muška koza“.

Izgubljeni ključ

Na literarnoj večeri čitali su svoje radove đaci starijih razreda. Poslije diskusija. Neki put je prelazila na lični teren, jer ko pobijedi u diskusiji smatra se teorijski jačim. Onaj drugi kao da gubi od prestiža. Nije bilo lako stupiti u diskusiju sa Markom Glibačem, pa iako si u pravu.

U drugom kraju sale, gdje se čita i dok istupa Glibač, vidim Milevu. Koliko radosti u pogledu. Već tri mjeseca đačkog ljetnjeg raspusta su prošla, a mi se nijesmo vidjeli. Što se od onda promijenilo i koliko? Radosav Pešikan, odličan đak, živio je u Bijelom Polju, postavlja pitanje Mirku Glibaču: kako tumačiti neke simbole u pjesmama Rakića: Dolap i Simonida. Zameškoljio se čak i Mirko Glibač. Nije bilo lako odgovoriti. Sa Rakićem nije bilo prosto, pa se umiješao čak Milan Ćulafić, da on objasni, u čemu je stvar. On reče: „Sve zavisi kako podići u ocjeni, sa koje strane, sa umjetničke ili sa klasno-političke. Te dvije strane ne treba poistovjećivati, ali ni suprotstavljati. To je prvo. Drugo, uzeti u obzir namjere pisca, što je on time htio reći."

Ustao je Baćo, što je sjedio pored mene, kao da je znao i tu je sjela Mileva. Osjećajući nju blizu sebe, poslije dugog ljeta, meni je bilo prijatno. Prestao sam da slušam Ćulafića, sa kojim se opet nije složio Glibač, a sa obojicom Radonjić. Osobito se zakačiše u tumačenju stiha!

Ja poimam dobro, neminovnost zala...

ja znam štoje sudba sviju ideala.

Što je on time htio da kaže? Ni sam on nije znao što je htio da kaže, veli Glibač. Ne može pisac da zna sve, kakav je smisao u njegovim stihovima. A što je to smisao? Objektivno postoji tu, svi ga mi stvaramo. „Napred vranče, nemoj stati..." Što je tu poruka pisca?

Okrenuo sam se Milevi i šapatom upitao: „Kada si stigla?" „Juče", reče tiho. Lice joj osunčano, koža nježna, crnputasta, svijetle se iskre u očima. Pogleda me u oči, zacrveni se i blago nasmješi. Na završetku prošle školske godine, ona je meni u svesci uspomena napisala: „U srcu sam te zaključala, ne možeš izaći, a ključe sam izgubila ne mogu ih naći." Pokazao sam joj ove riječi što ih je prošle godine napisala. Šapnula mi je na uho: da li si se izmijenio? A ti? Jesi li se ti izmijenila. Ona me gleda i osmjehuje se. Šapće mi na uho, dodiruje me njena kosa po licu, kao meko anđelsko krilo.

- Tišina! - upozorio je Bajo Jojić.

Zaćutali smo. Diskusija među trojicom maturanata nastavila se oko pitanja koje je postavio Pešikan. Kome pripada preimućstvo? Dučiću ili Šantiću? Oba su rodom ih Hercegovine, jedan iz Trebinja, a drugi iz Mostara,

sa neobično jasnim i čistim jezikom, i rekao bih jezgrovitom i sočnom mišlju. Cijela se gimnazija, osobito stariji razredi dijelila ko je za poeziju Šantića a ko za poeziju Dučića. Ličnosti poeta postaju orijentiri da podijelimo pozicije, ideološke stavove.

Ušao je u salu profesor srpskohrvatskog jezika Miloš J. On je meni brat od tetke. Pisao je stihove, a malo zamuckivao pri izgovoru. Tri su stvari koje narod brani. Upita: Koje su to tri stvari? Domovinu, jezik, tradiciju, religiju... Ko zna? Đaci Su se umirili. On upita: „Zašto vi volite više Šantića nego Dučića?“ Bio je tajac. U meni se probudi želja da se istaknem, već je red jedanput. Red je. Nakupio sam se snage i podigao ruku. Mi volimo Šantića zato što opjeva život seljaka, što je on socijalni pisac, što on poziva u borbu da se skine jaram. Volovi jaram trpe, a ne ljudi. Bog je slobodu stvorio za čovjeka. Ćutao je Miloš sve vrijeme, ljuti se, crveni, svi su zaćutali.

„Iako si mi brat - napolje, marš napolje!“ Hoće da me istjera. Uvrijedio se. Od uzbuđenja zamuckuje, nikako da izgovori napppp, hoće reći brat pa bbbb, mlatara rukama, pokazuje vrata.

Neću da se opirem, a on ljut kao da sam njemu nanio ličnu uvrjedu. Skandal! Najprije sam stao kao da razmišljam i tek postepeno izlazio, moja je volja, ali rekao sam šta mislim.
Uskoro, za mnom je stigla i Mileva. „Ne obraćaj pažnju. Ti si bio u pravu.“

ZAŠTO SU PROKLETIJE PROKLETE

Otac nas upita da li mi znamo zašto se planina zove Prokletija. „Eto - veli - ja sam se po njoj verao čitav život, vi ste tu pod njenim visinama stasali i evo postali ljudi, a ne znate.“

Mališa pokuša da objasni da su nju tako prozvali vojnici koji su preživjeli odstupanje Srpske vojske 1915. godine, zbog muka, teškoća, gladi i hladnoće. Otac ga prekide: „Ne - veli -stvar je drugačija. Bila su tri brata. Pošli su u lov na divljač i poubijali se zbog vile. Majka je čekala sinove, prošla su tri dana, nije mogla dalje da čeka i pošla je sama da ih traži. Prvo je našla najmlađeg, pa srednjeg i najstarijeg, baš onim redom kako su stradali.

Prenijela ih je na jedno mjesto, naricala da se čulo nadaleko, odjekivale su gore i doline.“

„I zbog toga je li“ - pita Mališa.

„Njeno naricanje je čula vila, kradom se približila i upitala staricu šta joj je. Majka veli da su joj izginuli sinovi, neznano od koga i kako. Vila joj kaže da su se oni poubijali radi nje pa nestade. Tada staricamajka planu i pođe na mjesto gdje je stajala vila, pa je prokune dovikujući joj: “Pro-kle-ti-jo!“ a srce joj prepuče od žalosti. Od tada se naša planina zove Prokletija.“

Mališin ispraćaj

U septembru mjesecu ispraćali smo Mališu na Univerzitet. Na ispraćaj su došli njegovi drugovi. Okupili su se u voćnjaku ispred kuće. Biti student na Beogradskom univerzitetu, u to vrijeme, značilo je nešto osobito, jer se on nalazio u centru političkih i kulturnih događaja. Biti student, narodni student, značilo je uključiti se još jače u pokret boraca za slobodu i socijalizam, za odbranu zemlje od fašističkih opasnosti.

Zmaj-majka, zajedno sa Ivankom, radila je po kući. Spremala je stvari i pomagala Mališi da ih upakuje. Pomalo smo se bojali. Beograd je veliki grad. Sa ulica su se čuli zvuci harmonike. Zatim se i zaigralo. Pošli smo od kuće u kojoj smo stanovali prema željezničkoj stanici. Sa nama je koračao otac. Mahom je ćutao, kao da je nešto predosjećao. Možda je htio da preda Mališi nešto od svoga životnog iskustva, ili da mu iskaže svoja osjećanja. Kako se radovao što je on, šumar, doživio taj dan da sina šalje na Univerzitet. Život je proveo je u nastojanju da stigne negdje naprijed, da savlada prepreke i da počne, da živi pravim životom. U stvari, to što je on želio da savlada, da bi došao do stvarnog života, to i jest njegov život; i sam taj život bio je ono najteže u njegovom životu. Ispraćaj Mališe je za njega predstavljao punoću života. Čekao je, došao je blizu, misli, uskoro će dohvatiti nešto što se zove sreća, ili je blizu nje, pa kao da ne vjeruje. Kao da se boji one vile s Prokletija, onog mjesta gdje je ona stajala. Ne može da nađe riječi na ispraćaju pa pomisli: zar treba o svemu tome da mislim. A može biti da se ocu učinilo da je sve to jednom ranije bilo, da je sve to on ranije doživio, da je to vraćanje istog, da je to san, a ne stvarnost.

Stigli smo do željezničke stanice. Zaorila se harmonika Marka Livajušića ispred stanice, i opet kolo. Sve je tu. Nagrada ocu za mnoge besane noći, za mnogo šta što je u nepovrat prošlo, evo taj je momenat stvarnost, vidi otac svojim očima.

Po redu se opraštamo, grlimo i ljubimo. Najprije otac. Tapše ga po ramenu. Budi dobar čovjek, budi!

Čitavo djetinjstvo proveli smo zajedno. Od malih nogu, rasli smo zajedno, igrali se, odijevali, učili, i bili kao jedno biće, pa mi je sada teško. Učio sam po knjigama koje je on prvi učio, koristio njegove zabilješke, on me uvodio u krug poznatih ljudi, knjiga i ideja, radio to što ja nijesam umio i učio me. Grlili smo se. Osjetio sam njegove vruće suze na mome licu. Što ću ja sada bez njega? Majka, Ivanka i Ivan, opraštaju se i plaču. Grle se. Čuje se pisak sirene. Mališa juri prema vagonu, penje se i već je na prozoru vagona. Marko Livajušić pjeva: „Ostade mi samo tužnauspomena...“ Točkovi se pokrenuše, Mališa raširi oči krupne, a iz njih kao leptirovi lete suze. Gleda nas dobrim i laskavim pogledom. Točkovi se brže okreću, sve brže i brže. Čuje se kloparanje. Mališa maše rukom. Kada su se siluete posljednjih vagona sasvim izgubile iza kukuruznih polja i voćnjaka, pošli smo kući. Đaci su pošli prema centru i mi smo se sa njima oprostili. Išao sam uporedo sa ocem. On mi reče: „Uskoro ćeš nas i ti ostaviti. To je svega godina, a što je godina, to je kao dlan o dlanu. No, kada pođeš ja ću gledati da i ja dobijem premještaj i rejon negdje blizu vas, da smo bliži i češće se viđamo. Ja se nadam. Nadam se!“

„Stanojeee, vrati se!“

Jesenje kiše uskoro će početi, a za njima slane i mrazevi. Visoko nebo Metohije, razapeto na vrhovima planina Prokletija i Štedima vječno obavijenih maglom kao turskom čalmom prekriveno je sivim oblacima. Neki put se spuste do samih krovova kuća, a drugi put se otkrije vidik sve do Šarplanine. Prije dva dana je progledalo sunce. Koliko će potrajati ovakvo vrijeme niko ne zna, međutim, skojevski aktiv je riješio da u nedjelju organizuje izlet đaka starijih razreda gimnazije u šumicu pored sela Ljvoša.

Nadao sam se da ću tamo sresti Milevu. Od onoga dana kada sam je prvi put poljubio, nijesmo se susreli ni razgovarali. Što je bilo sa njom? Dosta je prošlo od onda, vrijeme će mi sve reći! A, hoće li? Očekivao sam susret sa nestrpljenjem. Uzeo sam novo odijelo, cipele i zavezao mašnu. Kada sam se brijao osjećao sam duboki, neki škripeći strah, bojao sam se prerezaću sebi grlo.

Vidim naprijed su se sakupile prve grupe. Tamo, jedno ogoljeno suvo drvo, liči mi na Ciganku. Pošao sam brže. Očekujem Milevu, s njenim svježim i kosim pogledom i sposobnošću da prelazi od ozbiljnosti ka naivnoj radosti, veselju, raspoloženju i obratno. Odjednom sa strane, odozdo od ceste od

Vitomirice ka Peći, neko je zvao: „Stanojeee! Sta-nojeee!“ A zatim: „Vrati se, ubijen je tvoj otac!“

Ja sam zastao. Mislim, to me majka zove da mi nešto kaže, treba nešto za kuću da uradim što je neophodno, uvijek ona nađe neki takav posao. Krivo mi je što me sada zove. Zastao sam. Ali nešto mi kaže da je opasno. Možda je to glas one vile. Htio sam da produžim kao da ne čujem. Gledam tamo, suvo jesenje drvo, pod njim je bara i sada mi ta bara liči na Ciganku. Gleda me i ćuti. To i jeste ona vila. Opet čujem onaj glas. Ubijen je šumar Janko. Tvoj otac je ubijen. Meni se činilo i tada i dugo poslije toga, da taj glas još tamo okamenjen u vazduhu lebdi. Pomislio sam, ja sanjam. Nema vile. Produžio sam da stojim na istom mjestu. Odjednom, sve je počelo oko mene da se okreće, oblaci, nebo i zemlja, vrhovi planina, šume, rijeke. Čujem pisak sirene. To voz odlazi prema Kosovu polju. Viđeh vrane i njihove sjenke, liče mi na crnu zastavu. Riječi koje sam čuo, proburazile su moje srce tako bolno i duboko, kao da je krv prestala da teče u žilama. Treba da se probudim, pomislio sam, da vidim da li je to san, da se vratim ka stvarnosti, ka danu, put da produžim, ka izletu đaka. Ali, kako ćeš? Kako je lijepo kada se poslije košmarskog sna probudiš i uvjeriš da je to bio san, da je sav tvoj strah bio nepotreban.

Mladić, čiji glas je saopštio tešku vijest, još jednom ponovi i nestade. Pošao sam nazad. Ubrzo sam na cesti tu niže na izlasku iz grada, kod kuće Strugara, sa mislima da je otac ubijen. Koliko je lakše kada čuješ za nekog drugog, umro je taj, ubijen je, kada ne dotiče tvoje biće, pamtiš, a poslije zaboraviš. No, kada se to tebe tiče, tada je sve dugačije. Ne možeš se pomiriti sa tim, ne možeš shvatiti da je ona - smrt stigla i zasjela u tvoje srce, u tvoj dom.

Da, vila, upravo tebi govori. Prokletije...

Na cesti sam vidio tragove krvi, kapi jedna do druge, rekli su to su njega u jednom fijakeru tuda provezli u bolnicu. Te kapi na cesti su bile njegova krv. Na tome mjestu gdje smo mi mjesec dana prije ispraćali Mališu i otac nam govorio zašto se planina zove Prokletije, a poslije... Ja se nadam, ja se nadam. I sada videći krv kao da sam se probudio. Sjetio se njegove mašte, proveo je u patnji i traženju nečega novoga.

I sad, evo, krv na tom mjestu. Kapi prosute jedna za drugom. Pošao sam prema bolnici pored naše kuće, što je na uglu blizu zgrade opštine, projurio kroz mali park prema Karagaču. Grad je zaliven čudnom svjetlošću. Ona mene zapljuskuje sa svih strana, kao da sam na krilima pijanih ptica. Idući tako, ništa nijesam vidio, ostala je u sjećanju hladna slika Metohije, sa šiljatim stogovima. Narod što prolazi, Bistrica, krivudajući kao neki bjegunac. Ja sam utrčao u bolnicu i odmah našao oca gdje leži na krevetu. Ljekar mu napipava puls. Otac je izgubio mnogo krvi. Tamo, na mjestu gdje ga je ubica

nožem proburazio i usput u fijakeru. U bolnici, tada, nije bilo sredstava za transfuziju krvi. Otac bi još dugo živio, možda i do danas. Tek je bio napunio četrdesetu godinu života. Kada sam ušao, kao da je osjetio, otac je tiho i iznenadno otvorio oči, kao da se tiho raduje što sam tu blizu njega prošaputao je: „Sine moj, pomozi mi!“

Ja sam se još bliže primakao ocu i snažno uhvatio njegovu ruku. Ona mi se učinila čvrsta i hladna. To je bilo prvi put u mom životu da on - otac traži od mene neku pomoć.

Kako bih ja bio srećan kada bih mogao nešto da učinim, da mu pomognem. Kako vratiti šumara Janka, moga oca, ka životu, kada je krv iz njegova srca istekla zauvijek i od nas ga odnijela. Zašto je tako tajanstvena smrt? Odjednom ja pomislih da se otac može vratiti, da će se sve dobro završiti. Ljekar se diže i odmahuje rukom. Ja bih vikao. Proklinjao nebo i zemlju, zavukao bih se duboko u zemlju, uradio bih sve moguće i nemoguće da otklonim nesreću, da javu pretvorim u san. Znači, ja sam to negdje u knjizi čitao, to je priča, to je mit, to ja čitam i na slijedećoj stranici neće biti mrtav - otac je živ, on je negdje u planini, u zasjedi u šumi, ili pošao platu da primi ili se sakriva u gustim pašnjacima.

Zamuklo je zvono što zove na uzbunu. Srce se stislo uz plač zvona, strijele smrti dotiču se njega.

Ljekar posmatra zabrinut. Otac je ponovo otvorio oči napunjene krvlju, one su bljesnule nekim čudnim sjajem, svjetlošću, posljednji put, a iz ustiju na bradu iz njegovih grudi briznula je crna tečnost. U onom posljednjem zraku, učini se kao neko, namađionisano stvorenje, prizrak nejasnih graja glasova, došao je i odnio ga, a ja među njima i slušam njegov glas. Otac pita: „Kuda me to vodite?" Na usnama se pokazuju zubi, hoće u tom posljednjem času da se nasmije i opet da se bori, nečemu da se nada, da će nas negdje sresti, vidjeti, da ćemo se opet naći na okupu zagrljeni u nadama.

Što je bila ta svjetlost i taj nejasni žagor glasova, koje vidjeh u njegovom oku posljednjeg trena njegovog života?

Zatim je sve umuklo, udaljilo se, ruke spuštene i vidi se brzo umiranje i gluhota kako su ostali poslije života. Otuda se otkotrlja jedna suza.

Čitavo moje biće zahvati osjećanje bola, odjednom zavlada strah. Ja stojim kao skamenjen. Gledam na mrtvog oca a čitavo tijelo mi trese hladna drhtavica. Kroz srce i žile, ledena krv, tugujući što sam zauvijek izgubio oca. Ne, to nije istina, to je nemoguće. Suze teku. Naš otac, šumar Janko sasvim zatvori oči, zauvijek.

Nož

Na stolu pored njega dugački, crni, uski i na vrhu oštro zašiljeni nož.

Nož zatrovan. Tim nožem je ubijen otac na prevaru. Ubica je pozvao šumara u šetnju pored potoka, predložio mu u šetnji da kape promijene. Kao znanci, bili su prije toga popili, pustio je oca na dva koraka naprijed i podmuklo sa leđa zario onaj oštri nož i presjekao aortu, proburazio ga kroz grudi sve do samog srca. Poslije, na sudu, ubica je rekao kako je šumar Janko njemu rekao: „Ti nijesi dostojan da nosiš moju kapu, daj mi kapu, vrati je“ - i da ga je zbog toga ubio.

Možda je otac onim zadnjim zrakom svjetlosti što ga vidjeh u njegovom oku htio reći: Eto, ja sam krv razdužio, vi se sada možete slobodno kretati. Razdužio se za nedužnu krv, za nepravdu koju su na njegova pleća navalili, ali dokazati to nikako nije mogao. Tamne sile su političko ubistvo Perišića 1919. godine prebacile na teren krvne osvete i to ne samo na račun Vidaka koji je stvarno ubio Perišića, u odbrani života, već i na naš račun dejstvujući po pričanju - ni u psa vjere, ni u osveti mjere.

Tu kamu kojom je ubijen otac predali smo sudu. Tamo je dokazano da je ubica bio potplaćen, to je bio penzionisani podoficir. Za pare je ubio šumara Janka i osuđen je na robiju. Jednom ranije, prije pola godine, pričala mi je majka, on je dolazio u našu kuću da je kupi, a njegov dolazak imao je drugi cilj.

Otac je ubijen 10. oktobra, a sahranjen je 13. oktobra u Bjelopavlićima. Došli su naši rođaci i mi smo sa dva automobila otputovali, sa tijelom oca, u stari kraj. Putovali smo lagano kroz Rugovo. Čuju se zvona i čaktari. Zastava crvena se viori na držaču što smo ga mi, sinovi šumara, ubrali. Ona je visoko i čude se ljudi kako smo uspjeli tako visoko da je uspnemo, žandarmi ne mogu nje da se domognu. Pored Bistrice što se sva prelijevala u sitne kapi, vidi se Đeravica, Pasji vrh, Štedim, Koritnik, Mokra Gora, snježni vrhovi, zeleni pašnjaci, šume i ledine. Osjećamo kao da drhte Troglavi Štedim i Đeravica, Mokra Gora i Koritnik, žale što od njih zauvijek odlazi šumar Janko.

MALIŠINA SMRT

U aprilu 1942. godine, zajedno sa dvojicom drugova, Mališa je bio na mrtvoj straži u jednoj napuštenoj kući u Crnoj Gori. Sva trojica su bili članovi partije. Iznemogli i gladni našli su u toj kući pregršt brašna i skuvali kašu.

Zbog kaše su strijeljani pred čitavim bataljonom. Radi primjera ostalima. Borcima je to teško palo, mnogi su zaplakali. Kasnije je rečeno da je to bila greška.

Svaljivali su odgovornost jedni na druge, tvrdeći da je to bila Đilasova naredba.

Poslije rata su mrtvi rehabilitovani. Njihove kosti su prenijete i sahranjene u selu Kosiću kod Danilovgrada.

A pobijeni su u cvijetu mladosti. Radi primjera.

Strijeljanje Mileve Vuković i samoubistvo Petra Radovića

U brdima iznad rijeke Bosne, kod Nemile, strijeljana je Mileva Vuković. Njena sudbina za mene je bila vrlo zagonetna.

Bila je u drugom stanju a drugovi su je strijeljali. Odmah poslije toga Petar Radović je izvršio samoubistvo. Na vijest o njegovoj smrti Vlado Kovačević i ja smo pošli u CK kod Rankovića da tražimo objašnjenje, jer smo saznali da je Petar poslao CK-u pismo sa objašnjenjem uzroka svoga samoubistva.

Mi smo Petra Radovića znali iz naše čete. Još od Pljevalja, krajem 1941, smo išli zajedno preko Jahorine, Romanije, po centralnoj Bosni. Kada je ponovo primljen u Partiju, otišao je od nas za političkog komesara Oficirske pri Vrhovnom štabu, a potom za komesara Mornarice. Uvijek je bio u prvim borbenim redovima, u početku je bio i bombaš, kao one tegobne noći, 1. decembra 1941. godine, kada je poveo kolonu bombaša bataljona „Bijeli Pavle“

na neprijateljska utvrđenja Bogiševac, kod Pljevalja. U svim borbama se isticao, išao u gotovo sigurnu smrt.

Petar Radović je bio i član rukovodstva frakcijske grupe Titovog suparnika Petka Miletića, pa mu je dugo vremena trebalo da se kroz oganj i smrt dokaže i da bude rehabilitovan i vraćen u Partiju. Bio je sposoban govornik, vanredan agitator, teorijski obrazovaniji od nas za tri koplja.

Zbog te svoje „frakcionaške“ djelatnosti sa Petkom Miletićem imao je sve vrijeme rata mnogo teških problema, koje su mu pravili njegovi ratni drugovi na najsitnije i najkrupnije načine. Tako su ga, na primjer, panjkali kako se nije potšišao na vrijeme, te kako nije htio da radi u kuhinji kada je dolazio na njega red, pa čak i kako je na Borovnu, za vrijeme bitke na Sutjesci, popio dva umjesto jednog gutljaja vode, koliko je bilo svakome namijenjeno.

Na jednom sastanku su naročito bili nemilosrdni prema njemu. Neki Mato Radulović je govorio kako je Petar Radović za vrijeme borbi u Aržanu pio vino u nekoj kafani a potom pucao u naše vojnike, umjesto u neprijateljske. Drugi su govorili kako Petar pravi frakcije u četi... Petar je crnio, bijelio, a kada je dobio riječ, rekao je: „Da sam takav, kakvim me vi ovdje prikazujete, ja bih izvršio samoubistvo!"

Govorilo se da se Petar ubio zbog toga što su strijeljali Milevu Vuković, sa kojom je bio u intimnom odnosu, još od kada je došla u Vrhovni štab da donese poštu. Tu, u Jajcu su se sreli i zagledali. Nevolja je bila u tome što je Mileva bila žena našeg druga Spasoja Đakovića, koji je tada radio na Kosmetu. Ona je potom ostala trudna, a to je bio strašni grijeh u partizanima. Zbog toga sljeduje isključenje iz Partije ili strijeljanje.

Prase na Magliću

Od kada je, udrugoj polovini 1943., formirana tajna služba u našim bataljonima, još je teže bilo sačuvati neku tajnu. Mi smo, međutim, vodili skrivenu borbu protiv špijuna u našim redovima tako što smo ih slali u najteže i najriskantnije borbe, ne bi li bili ranjeni, te da ih se, na neko vrijeme, otarasimo. Špijune smo prepoznavali po tome što su oni poslije nekog marša, na primjer, žurili na razgovor sa bataljonskim obavještajcem Brankom Vučinićem. Tako su naše male partizanske tajne stizale u štab bataljona. Kao, na primjer, ona o klanju praseta na Magliću.

To prase je lutalo po planini, dok je svuda okolo trajala borba na život i smrt. Planina divlja i neprohodna a mi gladni do iznemoglosti. Tako mi u komandi čete odlučimo da uhvatimo zalutalo prase i da ga zakoljemo, ali da o

tome ne obavještavamo štab bataljona. Znali smo da bi ga oni oduzeli i poslali u Vrhovni ili neki drugi štab.

Naša četa je bila mala, a za tih posljednjih mjesec dana poginulo je 27 drugova. Pred nama su stajali sve teži i teži zadaci: Borovno, Zlatni bor, Balinovac, prelaz pruge Foča-Kalinovik, Sarajevo-Višegrad...

Zaklasmo mi prase i podijelismo ga borcima. Ali, avaj, neko nas je prošpijao i čitava komanda čete išla je na saslušanje, a najveća krivica je pala na mene, jer sam ja bio najstariji među njima.

Tri košulje

Poslije rata bio sam visoki vojni rukovodilac i imao sam pravo da se snabdijevam iz diplomatskog magacina, jer sam pripadao krugu armijske elite. Ali, tu privilegiju mi ipak nijesmo mnogo koristili. Mene i moje drugove još je držao asketski partizanski moral. Jednom sam uzeo tri košulje iz magacina i donio ih kući. Moja majka je onda košulje podijelila bratu Ivanu, sestri Ivanki i meni. A meni je bila prijatna ta njena pravda i njeno neraspoloženje prema tom magazinu.

FARSA U NIŠU

Izjutra rano došli su kod mene dvojica instruktora iz omladinskog odjeljenja: Đuro Ivanović i Sinišić. Bili su prvoborci a sada omladinski rukovodioci u Trećoj vojnoj oblasti u Nišu, koja je obuhvatala južnu i centralnu Srbiju, Kosmet i Makedoniju.

Bila je to 1948. godina.

Rekoše mi da su sinoć kasno upali u njihov stan oficiri KOS-a (Kontraobavještajne službe JNA) i da su ispitivali Ivanovića gdje je Sinišić. On im je rekao da je Sinišić ostao u bioskopu Doma JNA, na šta ga je kosovac opsovao i rekao mu da laže. Stvar je bila utoliko teža i neprijatnija što je svemu tome prisustvovala njihova gazdarica. Kosovci su zatim ovim oficirima

ispreturali sve stvari po sobi i otišli. Govoreći mi o tome zaplakali su kao djeca.

Pozvao sam Mladena Marina, načelnika kadrovskog odjeljenja naše Oblasti, pa smo se dogovorili da o svemu izvijestim našeg komesara generala Voja Kovačevića. Pošao sam kod komesara. Mada sam i sam bio uzbuđen zbog drske samovolje i nasilja ovih kosovaca, koje sam i lično poznavao, trudio sam se da čitavu stvar izložim hladnokrvno, i predložio da se formira partijska komisija koja će ispitati ovaj slučaj. Komesar me je saslušao i ostavio bez odgovora.

Pola sata docnije general Kovačević me je pozvao i rekao:

„Mislim da kada se meni daju informacije, treba da budu tačne."

Kovačevićev ton je bio leden, a ja sam se sav uzbudio i odgovorio:

„Ja sam Vama rekao to što su njih dvojica meni saopštili i ništa više. I predložio da se formira komisija koja će sve to ispitati. No, kada je to tako kao što Vi kažete, mogu Vam reći da Vam ni sada ni ubuduće neću davati nikakve informacije."

Kovačević je osjetio moje uzbuđenje i rekao mi da je to drugi put da mu se daju pogrešne informacije i pozvao me da za pola sata dođem kod njega. Htio sam još nešto da mu kažem, ali nisam uspio. Naš razgovor slušali su Vojo Popović i Mlađo Marin.

Kad sam ponovo otišao kod njega, tu je sjedio pukovnik Koljenšić, načelnik KOS-a naše oblasti. Očigledno je bio tu radi ovog slučaja. On je sjedio mirno, sa tašnom pod miškom. Imao je zadovoljan izraz lica, a Kovačević je upravo nešto potpisivao. Pogledao je prema meni i rekao: „Ja sam stvar provjerio i nije tačno ono što si ti meni prenio." „A šta nije tačno?" - pitao sam. „Nije tačno da su im psovali majku." Koljenšić me pogledao značajno, kao da je otkrio neku definitivnu činjenicu kojom će me slomiti i potvrdio: „Da, majku im nisu psovali."

Ponovio sam, ali očigledno sve je bilo uzalud:

„Druže komesare, ja nijesam rekao da je to bilo, da se to desilo, nego da su to oni meni rekli. I tražio sam da se formira komisija da stvar ispita. Prema tome, ja ne tvrdim da je istina to što su oni meni rekli", govorio sam povišenim tonom.

Vojo je samo hladno ponovio:

„Informacija mora biti tačna."

Mene je sve to još više uzbuđivalo, pa sam krenuo rukom ka epoletama i rekao:

„Kada je već sve ovo ovim putem pošlo, a ovo nije jedini slučaj, ja ne želim da ostanem dalje oficir u Armiji. Izvolite, ja vam mogu predati epolete. Pod ovim uslovima koje nam diktiraju organi KOS-a, ja neću da ostanem u Armiji." „A

šta to oni rade, što se tebi ne dopada?“ - pitao je Vojo, kao da prvi put čuje primjedbe na rad KOS-a. Koljenšić je pažljivo slušao.

„Ne dopada mi se što su Dom armije pretvorili u sobe za saslušavanje oficira. Čim dođu, i ne skinu svoje kožne kaputе, a počnu da saslušavaju oficire za astalom u restoranu. Ne dopada mi se ni što ništa ne uče i ne rade na svojoj političkoj izgradnji. Na posljednjim ispitima iz Istorije NOB, Političke izgradnje i Partijskih tema oni su bili na posljednjem mjestu u čitavoj Oblasti. Ne dopada mi se ni što se prave važni. Evo, Koljenšić stalno sa sobom vodi nekog ovčarskog psa: i ulicom i u Domu i svuda, kao da druge straši sa njim. Uostalom, ja znam i da su mnogi naši drugovi sa mnom u svemu ovome i još koječemu saglasni. Sve primjedbe ne mogu sada ni da iznesem.“

Vojo je na to rekao:

„Ako ti imaš još takvih zapažanja, dobro bi bilo da zakažemo sastanak načelnika odjeljenja iz Političke uprave i načelnika KOS-a i da im se sve to tamo prenese.

Dva dana kasnije održan je taj sastanak, ali na njemu za ove i slične primjedbe na račun KOS-a nijesam dobio podršku svojih drugova, koji su o svemu ovome mislili isto što i ja. Iznijeli su samo po jednu ili dvije primjedbe, ali više tehničkog karaktera, ne dodirujući suštinu problema, ne pozivajući na uzbunu zbog aždaje koja se pred nama širila. Ja sam govorio kao da sam se već oprostio sa Armijom. Bilo mi je stalo da dokažem istinu i nijesam se bojao.

Koljenšić je na kraju rekao da KOS ima svojih grešaka, ali da se one ispravljaju i da nijesu ozbiljnog karaktera. Poslije toga KOS je počeo sa svojom hajkom protiv mene.

Počeli su da me prate na svakom koraku. Registrovali su sve moje razgovore. I sve šale. Zapisivali su svaki put kad bih zakasnio na posao, ali ne i kada bih do kasno u noć ostajao da pozavršavam silne obaveze.

Pravili su mi spletke sa komesarom i komandantom. Zatim su izmislili kako sam se sastajao sa nekom djevojkom nedjelju dana prije nego što sam se oženio... Bilježili su kako nijesam poslušao milicionera, nego sam prešao ulicu tamo gdje nijesam smio prelaziti... Ukazivali su kako sam neaktivan u raskrinkavanju uhapšenih informbirovaca.

Sve je to saznala moja Zora, koja je kod njih radila u KOS-u naše armijske oblasti. Vidio sam da mi tu nema opstanka i potrudio sam se da se premjestim iz Niša. Razgovarao sam sa svojim zemljakom Radomirom Babićem, koji je bio ađutant kod Tita i on je obećao da će mi pomoći. Pisao sam Danilu Kneževiću i on mi je davao uputstva šta treba da učinim, jer je on već radio u Političkoj upravi u Beogradu.

Pred preseljenje za Beograd otišao sam kod Voja Kovačevića. Kako smo razgovarali gotovo intimno, pitao sam ga: „Jesam li u pravu što mislim da si ti, čitavu onu našu spornu stvar, onako postavio jer si se bojao da se ne stvori

konflikt između naše Političke uprave i KOS-a?“ Priznao mi je i još dodao: „Brz si ti, Stanoje. Ne treba tako brzo reagovati.“ Znao sam da je to zaista bitna razlika među nama, ali nisam htio i ovom prilikom da se sporim sa njim.

Prvo hapšenje

Bilo je to oko 20. marta 1950. godine. U Glavnoj političkoj upravi JNA, gdje sam bio načelnik odjeljenja za agitaciju i popularizaciju armije, bila je zakazana konferencija političkih rukovodilaca svih jedinica Beogradskog garnizona. Sastanak je bio u 10 sati, a glavna tema su instrukcije o tome kako će pripadnici armije glasati na predstojećim izborima za lokalne organe vlasti.

U svoju kancelariju, u Glavnoj političkoj upravi, stigao sam nešto prije osam sati. Skinuo sam mantil i okačio ga o čiviluk na vratima. Dok sam to činio, kroz vrata iz druge sobe ušao je Aleksandar Bjelojević, moj poznanik iz rata, koji je radio u XII upravi, Upravi bezbjednosti. Tupo me pogledao, hladno se pozdravio i rukom pokazao da treba da pođemo. Upitao sam - gdje. Nije odgovorio, već je, kao da je sve jasno, samo pokazivao pravac kuda treba da pođemo. Jedino je procijedio - brže.

Rekao sam mu da će u 10 sati biti konferencija povodom izbora.

- Zakasniće se sa glasanjem jer vojnici treba da znaju imena kandidata i da pismom saopšte svoj glas - podsjetio sam Bjelojevića. - To treba hitno uraditi. Sjutra će biti kasno. Sastanak je zakazan, ljudi će doći, a niko iz odjeljenja ne zna što da im kaže. Ja sam zadužen da to uradim.

Sve ovo nije na njega ostavilo nikakav utisak. Otvorio je vrata i pokazao mi da tamo stoje još dva oficira KOS-a. Stavio mi je do znanja da im se moram potčinjavati.

- Ni mi nemamo vremena - rekao je, uzeo me za ruku, pokazujući mi pravac.

Oštro me odgurnuo i pokazao mi zadnji ulaz koji mi nikada nijesmo koristili. Sišao sam niz stepenice a tamo je čekao džip. Sjeli smo, pored njega je bio još jedan oficir, i krenuli u nepoznatom pravcu.

Prvi put me voze kosovci, ne znajućući kuda, možda u NI-KUDA.

Ćutim ja, ćute i oni.

Stigli smo u zatvor na Banjici. Bjelojević me uveo kroz hodnik i ostavio u sobi za čekanje, a prije toga me razoružao.

Poslije pola sata čekanja uveli su me u susjednu sobu. Za stolom sjedi viši oficir, mislim da je bio potpukovnik, sa crnim naočarima. Do tada ga

uopšte nijesam znao. Kasnije sam saznao da je to Slavko Janeković, načelnik isljednog odjeljenja XII uprave, kralj istrage, kako su ga zvale njegove kolege. Crne naočari nije skidao pa ga u oči nijesam mogao pogledati.

Prvo mi je rekao da je završio školu NKVD-a.

- Kakav je tvoj stav prema Rezoluciji Inforbiroa - bilo je njegovo prvo pitanje.
- Ispravan i na liniji partije, od prvog do posljednjeg dana - odgovorio sam.
- Gle kurca - odgovori on psovkom, cinično.

Pozvao je upravnika zatvora i rekao mu, da ja čujem, da nađe praznu samicu. Upravnik je uzeo šemu zatvora i držeći u ruci hrpu ključeva počeo da traži mjesto gdje će me smjestiti.

Pošto mjesta nije bilo, i Janeković je zajedno s njim osmatrao šemu, kao što u ratu ratni komandanti osmatraju sekciju.

- Tog i tog prebaci u samicu 17, a samicu 23 oslobodi.

Ja gledam, čekam i slušam, a oni igraju unaprijed smišljenu igru. A kad je igra završena, Janeković mi reče.

- Svi su bili za tvoje hapšenje osim mene. Ja mislim da kod tebe nije sve propalo, nešto se može spasiti. Sada je sve u tvojim rukama, sve zavisi od tvoje iskrenosti.

Šta znači da su svi drugi bili za moje hapšenje, a da je jedino on bio protiv? Znači li to da sad sve od njega zavisi? Ko je on? Ja sam stariji od njega, i po položaju i po ratnim zaslugama, otkud njemu takva vlast?

Stražar me odvede u samicu. Poslije dva sata ponovo su me pozvali kod Janekovića.

- Je si li riješio da govoriš - upita.
- O čemu?
- Pričaj o svom ličnom životu, pa ćemo kasnije o drugome.
- Da si me pitao ranije, ako si čovjek i drug, rekao bih ti, jer ja nemam tu što da krijem. Ovako, na silu, zašto da ti pričam o ličnom životu?

Tema ličnog, intimnog života, nije prestala da interesuje KOS od prvog do posljednjeg dana zatvora i istrage. Bilo je dovoljno da postoji makar jedna vanbračna ljubavna veza, pa da se smatra da je takav moralno propali čovjek odavno postao neprijatelj partije i naroda! A to što se naš generalni sekretar ženio 5-6 puta, preotimao tuđe žene, pa se čak i ne zna ko su mu sve bile žene i djeca, to već nije naša stvar, jer on sve može.

- Hoćeš li da ti dovedem Jagoša Žarića - upita me Janeković.

Jagoš je bio moj drug iz rata. Uhapšen je 1949. godine.

Uskoro je Jagoš bio u našoj sobi, a Janeković je posmatrao i ocjenjivao naš razgovor.

- Borci iz naše 3. čete, i iz I proleterske osuđuju tvoj postupak - rekao sam Žariću.

On odgovori kratko:

- Neka svako radi po svojoj savjesti!

Bio se silno izmjenio, od onog Jagoša koga sam poznavao nije ostala ni polovina. Izvadio sam tabakeru i ponudio Žariću cigaretu. Umješao se Janeković i rekao:

- Ne. On nema pravo na cigarete.

Jagoš je već bio ispružio ruku. Kasnije mi je govorio da je po ovome gestu zaključio da nešto sa mnom nije u redu.

- Gdje su sada crnogorski generali da ti pomognu - upita Janeković Jagoša prije nego što ga odvedoše.

- Što ćemo s tobom - upita me, kad smo ostali sami.

- Ako te pustimo na slobodu, pokušaćeš sa bjekstvom, to su svi uradili koji su bili u tvom položaju. Ali nećeš uspjeti. Ubićemo te ako pokušaš!

- Još ću ti nešto reći. Ako ikome kažeš ovo što se danas dogodilo, sebi si potpisao smrtnu presudu. Jesmo li se razumjeli?

Vratio sam se u Glavnu političku upravu. Radni dan je bio završen. Nikog nije bilo da mi kaže šta je bilo sa konferencijom.

Na vratima je visio mantil. Uzeo sam ga i pošao kući.

Došao sam kući, lice zario u šake i legao na otoman. Bio sam opustošen.

Zori nijesam rekao ni jedne jedine riječi o tome šta se dogodilo. U ušima mi je stalno zujalo.

Tri dana kasnije umrla je naša ćerkica Jagoda. Rodila se 29. novembra 1949. godine u Sarajevu, a umrla je u Beogradu, u bolnici „Dragiša Mišović“ od zapaljenja pluća, koje je prešlo na zapaljenje mozga.

Na sahranu nikoga nismo zvali. Htio sam da budemo sami, nas troje - Zora, sestra Ivanka i ja. Duvala je košava i padala sitna kiša. Koračali smo tiho prema grobu. Bio je 27. mart 1950. godine.

Na groblju je bilo dosta naroda. Gledajući nas čudili su se otkud tako mali pogreb, samo nas troje. Prilazili su nam jedno po jedno i tako se uskoro napravila dugačka povorka. Zora i Ivanka su tiho jecale. Ja sam ćutao. U povorci je bilo djevojaka koje su plakale.

Hapšenje u spavaćoj sobi

U junu te 1950. godine službeno sam došao u Osijek, u obilazak divizije. Smjestio sam se u klubu divizije, koji je bio u centru grada.

Obilazio sam jedinice, prisustvovao partijskim sastancima, vodio razgovore sa vojnicima i starješinama.

Uveče sam pošao na spavanje u klub divizije. Ubrzo, već oko 11 sati, data je uzbuna. Došao sam u štab divizije, gdje su svi rukovodioci divizije bili na okupu. Divizija treba hitno da se prebaci prema mađarskoj granici, neprijatelj je kao već prešao granicu. Naši će zauzeti borbene položaje i ujutru se vratiti u garnizon.

Komandant i komesar su mi rekli da sam odlučim, da idem sa nekom od brigada, da sa štabom divizije ostanem na komandnom mjestu, ili da pođem na spavanje. Odlučim se na ovo posljednje, jer sjutradan u 10 sati treba da održim konferenciju sa sekretarima partijskih organizacija i drugim političkim ličnostima divizije, a uveče se vraćam u Beograd.

Legao sam i zaspao, kad negdje oko dva sata banuše u sobu tri oficira KOS-a. Ne dozvoljavajući da se snađem i razaberem, izguraše me iz kreveta i narediše da pođem sa njima.

Na ulici noć. Ubacili su me u džip i odvezli u nepoznatom pravcu. Najprije kroz ulice Osijeka, a poslije kroz neke šume pored rijeke Drave. Pomislio sam odvešće me blizu granice, iskoristiće uzbunu u diviziji, ubiće me i reći da sam pokušao da bježim u Mađarsku.

Putovanje je trajalo više od jednog sata. Blizu neke ograde, džip se zaustavi. Uvedoše me u jednu usamljenu kućicu. U jako osvijetljenoj sobi za astalom sjedi nepoznati čovjek u civilnom odijelu.

- Sjedi - reče.

Pogleda me iskosa i upita:

- Što se priča u Glavnoj političkoj upravi?

Ko je on? Kako da mu govorim vojne tajne o Glavnoj političkoj upravi?

- Ne znam što se priča - odgovorih. - O svemu ljudi razgovaraju.
- A da li se priča da je bolje bilo i da se bolje radilo kada je načelnik bio Svetozar Vukmanović Tempo, nego sada kad je načelnik Uprave Otmar Kreačić - Kultura?

Smisao pitanja nijesam shvatio. Tek kasnije sam se sjetio da je poslije odlaska Tempa u Upravu došlo mnogo Hrvata, posebno Slavonaca i riječnik se počeo mijenjati - umjesto izraza da se produži rok nekom izvještaju, Kultura je govorio da se „prolongira“, to je navodno bolji izraz. A kada je neko u upravi rekao da je na nekoj priredbi slušao gusle i guslare, Kultura se dugo mislio što

mu je to, a onda dobacio: „A, to je ono kada slijepci pjevaju i traže milostinju na nekom mostu.“

- Što pričaju komandant i politkomesar divizije? Kakav je njihov odnos prema Rezoluciji IB?
- Otkud ja znam? Što vi mene o tome pitate - odgovorio sam nešto drskije, valjda zato što je strah od smrti prošao.
- Kako to da vi o tome nijeste razgovarali?
- Nijesmo. Ko ste vi što se o tome interesujete?

Poslije nekoliko minuta su me pustili.

Vraćao sam se pored Drave prema gradu. Misao mi je bila pusta, korak nesiguran. A što će biti, ako iza prvog vrbljaka zapucaju u mene? Ili sa leđa?

Kada me slao u 2. proletersku diviziju, Tempo je rekao: Birali smo za tu dužnost najboljeg komesara divizije, jer tamo su specijalni zadaci. A sada čekam hoće li mi u leđa zapucati!

U 10 sati u Osijeku sam istupio pred čitavim oficirskim sastavom. Govorio sam o stanju u diviziji i zadacima koji se pred njih postavljaju. Slušao me kompletan komandni sastav divizije a možda i oni što su me noćas vodili u smrt i ništavilo.

O tome što se noćas zbilo nijesam rekao nijednu riječ.

Hapšenje u Vojno-istorijskom institutu

Septembra 1950. godine dobio sam novu dužnost. Prešao sam u Vojnoistorijski institut za načelnika odjeljenja za objavljivanje zbornika dokumenata NOR-a. Položaj je bio manji od onog u Glavnoj političkoj upravi, ali svi su se prema meni ponašali korektno, pa o tome nisam razmišljao.

Tog jutra pozvao sam oficira Dimitrija Brajuškovića, koji je radio u našem Institutu, da mu kažem što treba da radimo na slijedećem tomu zbornika.

Dok je Brajušković slušao to što sam mu govorio, u moju kancelariju su ušla trojica oficira. Brajuškoviću su rekli da iziđe, zauzeli su tri ugla u prostoriji, uperili pištolj prema meni, a jedan od njih povikao:

- Ruke u vis!

Nijesam podigao ruke u vis. Sve mi je izgledalo čudovišno i tragično, kao da to nijesu naši ljudi, da uopšte nijesu sa zemlje, već sa neke druge planete, kao da su stigli marsijani i hapse me.

Ponovio je:

- Ruke u vis!

Poznao sam ga. Bio je to Dobrivoje, radio je u KOS-u 21. divizije u Nišu. Sjećam se, bio sam mu svjedok na registraciji braka.

Prišli su mi i upitali - gdje mi je pištolj. Toga dana pištolj nijesam nosio. Čudili su se, misleći da varam.

Opipali su me, tražeći oružje. Saopštili su da sam uhapšen. Koliko god se iznutra raspinjala moja duša, spolja sam izgledao miran i staložen. Dobrivoje me upitao:

- Ti kao da si očekivao hapšenje!
- Vaši unuci i praunuci će se stidjeti od toga što vi sada činite!

Tada sam tako rekao a poslije sam mislio drugačije - žao mi je unuka i praunuka, neka žive kao i drugi.

- Ćuti, pizda ti materina! Partija ne griješi! Riješio si da banditueš!

Odveli su me kroz hodnik, niz stepenice. Oni su išli pozadi, a oficiri Instituta, ne znajući o čemu se radi, pozdravljaju me, a ja im otpozdravljam, držeći palac na kozirku oficirske kape.

Oktobar, na ulici vjetar nosi uvelo žuto lišće. Voze me u zatvor. Posljednji put gledam ulice Beograda.

Kada su me doveli u zatvor na Banjici, upravnik logora baci mi pred noge džak u kome je bila vojnička uniforma.

- Ti si sada rezervni borac.

Skinuo sam oficirsku i obukao vojničku uniformu. Bila je prevelika i preširoka za mene. Pantalone su mi spadale, bile su bez kaiša pa sam ih morao pridržavati rukama.

Strpali su me u samicu u kojoj sam proveo četiri i po mjeseca.

Neprekidno su me tukli i dovodili do ivice pameti i gornje granice muka, sa jednim te istim pitanjem - kada ću početi da govorim o svojoj neprijateljskoj djelatnosti. Nje nije bilo, a to je isljednika i njegove starješine dovodilo do bijesa. Jer svi su oni morali da dokažu da se niko nevin ne zatvara, da opravdaju ono što su učinili. Iznad svega, da dobiju izjave, a one su kao mjenice za koje se sve na ovom svijetu može dobiti. I vlast, i čin, i slava, i bogatstvo.

- Svi su se tako držali kao ti, a poslije su priznavali. Priznaćeš i ti - govorio je isljednik i dodavao:
- Meni se ne žuri. A ti nećeš izdržati.

Pozivao se na iskrenost pred partijom.

- Pred partijom se ništa ne smije sakriti.

Govorio je da se držim kao da sam pred klasnim neprijateljem, a ako to nije pomagalo, pitao je:

- Hoćemo li na rad?

A rad su bile batine.

ISLJEDNIK TRAŽI DA SAM BIRAM ŠTAP KOJIM ĆE ME TUĆI

Bio sam u samici. Spavao sam na betonu po januarskoj hladnoći. Stražar me nekoliko puta polivao vodom, da se zamrznem.

- Kada je u pitanju istina, sva su sredstva dozvoljena - govorio je isljednik kad me je tukao.
- Zar tako, svoga ratnog komesara?

On bije još snažnije, da me slomije. Da kažem višu i nižu vezu. Svi su oni pohvatani, agenti sve znaju, od njih se ništa ne može sakriti. Radi se samo o mome spasu. Oni mene na taj način spasavaju, pružaju ruku izbavljenja, batinom.

Pravio se da zna šta sam ja mislio, što mislim sada i što ću misliti ubuduće. Teorijski to znači smrt čovjeka, praktično, oni to sprovode u djelo.

A ako nije tako? Ako čovjek misli drugačije, čovjeka treba razoriti. A tu misli nema. Nema čovjeka. Tu je čovjek matični broj, broj koji se može satrti i izbrisati. Čovjek - to je ništa.

Bilo je i pravog sadizma. Traži da sam biram štap kojim će me tući, onaj čvornovati ili onaj tanji, ima ih pet, pa biraj. Poslije moraš da brojiš koliko te puta lupio, i to iz sve snage, a on te ispravlja - ne, nije četiri, nego tri, umanjuje, nije osam nego sedam.

Legneš preko stolice bez naslona. Kad je „rad“ završen, on pije konjak i mezi. Pred tobom, a ti gladan. Svaki dan misliš kako bi se najeo i koriš sebe, kada si bio na slobodi, što se tog dana nijesi najeo za cio život

- Takve kao što si ti, u drugim zemljama uništavaju, a mi smo humani.

Nigdje nema takve humanosti kao u našoj partiji!

Istog dana kada su me uhapsili, izvršen je pretres stana. Bila je, izgleda, ista trojka koja me hapsila. Odnijeli su sav namještaj, posuđe, odjeću, šporet, civilna i oficirska odijela, mantil, kožni kaput, sve knjige i zapise, ratni dnevnik od 1941. do 1945. godine.

Kada je čula da sam uhapšen, majka je rekla da joj je tad bilo isto tako teško kao kad je poginuo Mališa. U mnogo čemu i gore. Umjesto majke partizana i junaka, prvoborca i komesara, postala je majka izdajnika.

Sumnjičenja i progoni sustigli su ženu, brata, sestru, a oni o meni i o tome gdje sam i kako mi je, ništa nijesu znali.

Istraga je vječna, sve drugo je prolazno. Istraga je važnija od samog čovjeka. Isljednik je i tužilac i sudija. Samovoljna hapšenja i lažne izjave.
Зори, koja je 1943. godine bila ranjena i ostala invalid, na partijskom sastanku su postavili pitanje:

- Ili si za Tita, ili za muža - izdajnika?

Napustila je sastanak i zalupila vratima. U stan nije mogla, oduzeli su ga, posao je izgubila. Meni su govorili da je postala prostitutka, da nosi velike zlatne minđuše i ogrlicu od zlata, a njoj da sam je neprekidno varao. Ona je živjela u bijedi, često bez kore hljeba, a ja u samici.

Umro a još živi

Zidovi u samici su u polumraku, uski, iz njih se širi tama. Dolje beton i hladnoća, u uglovima paučina. Odmah sam shvatio da je to grobnica, liči joj po tišini, tjeskobi i usamljenosti. Zahvatio me osjećaj smrti, koji se povećavao saznanjem da negdje još postoji svjetlost i život, da sam ja izišao iz tog svijeta, zavukao se duboko u jamu, tu još dišem, a umro sam.

Pomislim, pa to nije tako loše kada čovjek umre a živi još, mnogo je gore kada sasvim umre. On više ne misli, nema nade da će se vratiti svjetlosti, a ja mislim, misao me ne napušta i nadam se. Zato se svako jutro, poslije povika dežurnog: „Ustaaaj" - od kojeg ja čujem samo posljednji slog - obradujem. Obradujem se kada osjetim svoju misao i svoj duh i po njemu zaključim da sam to ja.

Najednom se sjetim istrage i mučenja i sve mi to odmah pomuti radost. Misao se izgubi a gorčina zahvati dušu. Zašto ja, zašto baš ja da se nađem u ovakvoj situaciji, da li je tako moralo biti? Zašto ja? A onda mi se učini da je to dobro, baš to što sam ja tu. Tu, upravo tu treba da budem, nije to lako, nije to za svakog!

Povlači se gorčina i sumnja i sada šetam po samici, kratkim tihim koracima, a misao je daleko van, u prostoru ili nazad u vremenu, sa uspomenama. Bojim se toga što je misao daleko, baš u tom času isljednik vreba da me uhvati i saslušava. Obično u snu. Još se ne razbudim, još se ne sredim, a stražar bije i viče:

- Brže, brže!

Hoće da me uhvati na prepad, iz prvog sna, ne da mi da obučem pantalone, još su široke, spadaju, bez kaiša, pa se moram uz put oblačiti, ići pognute glave i sa rukama na leđima.

Kroz hodnik i dvorište sa visokim zidovima i bodljikavom žicom on me gura da ne iskoristim momenat i pogledam kroz prozor, da ne ugledam nebo i oblak i preko njih slobodu. Zna on da ja čekam taj momenat, zna da hoću da ukradem taj pogled, pa me tuče i viče:

- Oči ću ti izvaditi!

Između batina su mi održali govor:

- U slučaju rata, po ratnom rasporedu ti bi bio komandant korpusa. Postavlja se pitanje, da li bi ti u slučaju napada na našu teritoriju na vrijeme dao naređenje da se otvori vatra po neprijatelju, vojnicima Crvene armije, da se puca u petokraku zvijezdu. Možda bi se ti u tom času kolebao, možda bi izvršio samoubistvo prije nego što bi dao takvu naredbu. Nama je dosta tvog kolebanja. Mislio bi ti što da uradiš, prošlo bi pola sata da doneseš odluku, a neprijatelj bi za to vrijeme probio front.
- Ne vjerujem u napad Crvene armije - odgovorio sam.
- Znači, ne vjeruješ Vrhovnom komandantu!

Slična pitanja su svima postavljali. Rade Radić sa Romanije je odgovorio:

- Ne znam kako bi se držao, a za vas znam - sakrili bi se u mišje rupe.

Za ovu rečenicu je dobio četiri godine.

A Marko Popović, stari čovjek iz Kuča, bio je malo nagluv, pa je ponovio pitanje:

- Pitate, da li bi se borio protiv Istoka?
- Da, da - odgovoriše.
- Bi, protiv Japana bi se borio, kako ne!

Kad se radi o tebi, tu greške nema

Isljednik je dugo čekao da dođem kod njega i da priznam sve za što su me optuživali. To vrijeme on naziva sazrijevanjem. Kod nekog je kraće, kod nekog duže, a neki uopšte ne sazru, bez obzira na sve napore isljednika i na mučenje koje pomaže bržem sazrijevanju. On je nervozan, gubi živce, jer što prije završi istragu, brže će napredovati u službi.

Zato me pozvao i upitao:

- Da li si riješio da govoriš?

- Nemam ja o čemu da govorim! Recite vi meni zašto sam zatvoren, na osnovu kojih rješenja i izjava? Pokažite zašto sam zatvoren?

Ovo ga je uvrijedilo, čaša je prekipjela. Shvatio je to kao provokaciju:

- Nijesi ti meni isljednik, nego ja tebi. Nećeš ti mene ispitivati no ja tebe!

Pošto nisam imao o čemu da govorim, sukob je bio neminovan.

Naredne noći probudili su me iz prvog sna. U njegovoj sobi jaka svjetlost, a na prozoru velika crvena zavjesa, koja na jakoj svjetlosti djeluje razdražujuće. On sjedi za astalom, nešto čita, a pored njega flaša konjaka. U uglu mala okrugla stolica bez naslonjača. Poslije nekoliko sekundi, podigao je glavu, i kao da se nečeg sjetio reče:

- Hoćemo li na posao?

Za trenutak nijesam shvatio o kakvom je poslu riječ, pa sam očekivao objašnjenje.

Pokazao mi je prema stolici, rekao da na nju legnem stomakom, a on je birao štapove. Očekivao sam prvi udarac i po tome procjenjivao da li to radi po svojoj volji, ili je to samo služba. Udarac je bio jak, tijelo je podrhtalo kao da je prošao oštri udar struje. Odmah je naišao drugi, treći, četvrti. Brojao sam, jer u tom času čovjek nema ništa korisnije da radi, a on je, kao da je to znao, naredio da brojim glasno. Rekao sam:

- Sedam.

- Nije sedam nego šest!

Kada je završio odahnu, kao poslije ozbiljnog fizičkog rada. Da bi umirio svoju savjest reče:

- Kada je u pitanju istina...

Kada je u pitanju istina i batina je dozvoljena, mislio je on.

- Tako kako se ti držiš, svi su se u početku držali, ali poslije su sve prizinali. Zašto sebe mučiš!

- Nemam što da priznam.

Njemu su rekli drugačije. On vjeruje da se u mojoj duši kriju tajne od velikog značaja za državu i partiju, za Tita lično, svoje starješine ne smije iznevjeriti i zato na sve načine pokušava da dokaže da su oni u pravu.

Ako treba on će mi razoriti dušu da bi dokazao da su oni bezgriješni, da u zatvoru nema nevinih.

Bezbroj puta sam mu dokazivao da je u pitanju greška, težak nesporazum.

- Kad se radi o nekom vojniku i podoficiru, greška je, možda moguća - odgovarao mi je. - Ali kad se radi o tebi, političkom komesaru divizije, načelniku odjeljenja Glavne političke uprave - tu greške nema. O tebi

rješavaju oni gore, sve do Gošnjaka, (ministra odbrane), a možda i dalje. Tu greške nema!

SUSRET SA PROVOKATOROM

Prema onome kako se kretao kroz hodnik, ocijenio sam da nije novi zatvorenik. Stao je pred vrata moje samice i čekao dok vodnik ne zarije ključ u katanac, izvuče polugu i otvori vrata. Bio je nestrpljiv. Čim se uvjerio da je vodnik otišao, pogleda me u lice i reče:

- Ovo ni Himler nije radio!

Kad je vidio da mu neću ništa odgovoriti, on prvo podiže, pa onda skinu vojničku bluzu i košulju, i pokaza mi svoja leđa, sva izukrštana modricama. Skide i pantalone. Sav je zguljen. Rana do rane. Mršav je, kost i koža. Po ćelavoj glavi izgreben krvavim prutovima, oči uplašene, lice u modricama.

Kad je shvatio da opet ne želim da govorim on obuče košulju i bluzu i reče:

- Ti ne moraš sa mnom razgovarati. Ja ću sve priznati, ako budu pitali ko je razgovarao ti sve svali na mene. Meni ništa ne mogu, ja sam navikao na batine. Vidio si moju legi-timaciju!

Provokator ili drug?

Ko je on? Možda ga je poslao isljednik da provjeri moje raspoloženje i ubrza istragu? A možda nije?

Kako smo se više upoznavali sve mi je bilo teže odgovoriti na ta pitanja, jer on je govorio istinu, onu istinu koju sam ja tražio, a on je, izgledalo je, rastumačio mnoge zamršene tajne i nije se ustručavao da ih saopšti.

Rekao je da se zove Dimitrije.

Zašto ga još tuku, pomislio sam, kad je već osuđen i kada je sve priznao.

- Još ćemo mi o tome govoriti, rekao je on, kao da je shvatio moju sumnju.

Iznenada me upitao:

- Možeš li ti zamisliti bar jedan jedini dokaz da nisi izdajnik?

Gledao sam ga začuđeno. On je ponovio:

- Nije stvar u tvojoj istrazi, to u ovom momentu mene ne interesuje, no, u teorijskom objašnjenju - da li je teorijski, u principu, moguće dokazati to što ti pokušavaš praktično?

- Nikako se sa tim ne mogu složiti. Nijesam izdajnik, to ničim ne mogu dokazati

- Dobro. Pretpostavimo da od izlaska Rezolucije IB nijesi ni sa kim razgovarao, već da si čitavo vrijeme ćutao ili se skrivao kući. Prema tome, nijesi se mogao povezivati, nijesi mogao djelovati, ni rečju, ni djelom. Ali zar takvo tvoje držanje ne svjedoči o tome da si se uplašio od vojne moći informbirovskih zemalja i zavukao se kao miš u rupu, do boljih vremena. Čak si dobio takvu direktivu da se pasiviziraš i skrivaš do određenog momenta, a onda ćeš zabosti nož u leđa naše zajednice.

Sumnjičavo sam ga posmatrao.

- Zamislimo sada - nastavio je - sasvim suprotnu situaciju. Poslije izlaska Rezolucije aktivirao si se kao nikada do tada. Ubjeđivao ljude u pravednost našeg puta, govorio o velikim nepravdama koje se čine prema našem rukovodstvu, raskrinkavao uhapšene inforbirovce i pisao članke u novinama protiv njih. Da li je to dokaz? Varaš se ako misliš da je to dovoljno. Reći će - danas bi i Ante Pavelić bio akti-van.

- Ispada da nemam nikakvog izlaza?

- Imaš. Izlaz je samo jedan, jedan jedini. Treba da prihvatiš ulogu izdajnika partije i naroda! Ona je partiji danas neophodna za učvršćenje monolitnog jedinstva naše zemlje, a to jedinstvo je uslov pobjede nad neprijateljima koji upravo u razdoru i međusobnoj borbi članova naše partije traže put za svoju pobjedu. Zašto se ti - ako zaista smatraš da je to tvoja partija - u takvoj situaciji ne bi žrtvovao za pobjedu njene stvari u ovom teškom času? A poslije toga, kada odigraš tu ulogu, partija će ti ponovo pružiti šansu!

- Nijesam izdajnik!

- Isljedniku je to nemoguće dokazati, jer on mora da vjeruje u to da si ti neprijatelj, da sam ne bi došao na tvoje mesto. Kako ćeš i kome dokazati da nijesi izdajnik, kada se svaki pokušaj takvog dokazivanja smatra teškim neprijateljskim činom. Ti dokazuješ upravo to što tvrdi neprijateljska propaganda, da se kod nas hapse nevini ljudi!

- Ti tako misliš?

- Ne, ja tako ne mislim. Takva je logika istrage! Tačno je da nas je partija do juče vaspitavala u duhu bezgranične vjernosti Staljinu i prvoj zemlji socijalizma, ali to što nam je dala ona može oduzeti. Ima pravo na to. A neslaganje po jednom pitanju je dovoljan dokaz da se ne slažeš sa cjelokupnom linijom partije. To što se nisi složio da oficiri KOS-a imaju pravo da rade šta hoće, dovoljno je da otkrije tvoju dušu, tvoje pravo lice, lice izdajnika naše zemlje, jer ti se i po svim drugim pitanjima nijesi slagao samo si to

skrivao, bojao si se. Linija partije je krug, i neslaganje sa bilo kojim pitanjem znači da se ne slažeš sa cjelinom, krug se prekida i pada. Dakle, ili u sve vjerovati, u sve bez izuzetka, ili ni u šta ne vjerovati, trećeg nema!

- To znači da sve ljude treba uhapsiti?
- Ne. Ni u kom slučaju. Samo izdajnike partije i naroda! Te koje policija hoće da uhapsi, za koje ona ima podatke, šaku jada, takve kakvi smo nas dvojica.
- Ti hoćeš reći da drugog izlaza nema, da su zatvorene sve alternative. To znači da je tu čovjek prestao biti čovjek.
- Da. Mi smo prestali biti ljudi, mi smo izdajnici naroda i partije, antiljudi. Zar o tome ne svjedoči matični broj. Ti si jedna fascikla u kartoteci, matični broj. Za Udbu si još jedino rezervoar za dobijanje novih izjava i otkrivanje novih izdajnika.

Dimitrije je uporno ponavljao:

- Piši izjave, pomozi partiji, otkrivaj nove neprijatelje naroda i partije!

Kad mi je to sinoć rekao, dugo nisam mogao da zaspim. Sjutradan me pozvao isljednik:

- Šta radi ona banda tamo?
- Razgovaramo o literaturi, interesuju ga posljednji filmovi.

Zažmurio je na jedno oko, potpuno ga zatvorio, a onim drugim buljio u mene. Zaćutao sam. Šakom je prekrio ono zatvoreno oko i počeo još više da se beči.

- O kakvim filmovima?

Ćutao sam jer mi je sve ovo bilo do zla boga ponižavajuće.

- Znači, nećeš da govoriš. Hajde, na posao!

Kad sam se vratio u samicu, Dimitrije me pita:

- Što je bilo, što su te zvali? Je li što pitao o meni?

Podigao sam košulju i pokazao modrice.

- Evo, vidiš, zašto su me zvali.
- Da znaš, ćutanje je za istragu najgore. To isljednika dovodi do bijesa. A kad počneš da govoriš, tada ponavljaj sve isto, nikada ne govori „ne sjećam se“, „ne znam“, jer ako se ne sjećaš i ako ne znaš, on će učiniti sve da se sjetiš i onoga što se nije desilo i da znaš i ono što nikad nisi znao!
- Ti si dobro izučio zakone istrage.
- Izučićeš ih i ti.
- Ipak, još me muče.
- Sve to rade zbog izjava. Vidim, pošten si čovjek, sve ću ti reći. Kad sam došao u Gradišku, upravnik logora je zakazao takmičenje u svim sektorima rada, posebno u borbi protiv neprijatelja. A takmičenje se sastojalo

u tome da svako napiše što više izjava o ljudima sa slobode. Neki su pisali po deset, neki 15, neki, čak, 20 izjava.

- Pisao si i ti?

- Ja sam smatrao da je to nešto najponiznije što čovjek može da radi, a oni su me danonoćno tukli. Poslije nekoliko dana pojavila se nova forma takmičenja - pisanje lažnih izjava i izjava za mrtve. Koliko sam čuo, takmičenje je poste-peno zahvatilo sva radilišta, sve istražne zatvore, cijelu zemlju. Prišao mi je jedan i rekao:

- Što ti ne napišeš izjavu, za bilo koga, možeš i za mrtvog čovjeka, tako ćeš se spasiti?

Pitao sam se - ako je tako, stvarno zašto da ne napišem? Pa to je bar lako. Onaj o kome pišeš neće znati, kao što ni ti, evo, već četvrti mjesec kako si u zatvoru ne znaš ko je pisao za tebe.

- Što da se napišem? Da li svi pišu jedno isto?

- Ne. Svaki individualno. Ako imaš dobru volju, onda svaki razgovor koji si vodio sa bilo kojim čovjekom, o bilo kojoj temi, možeš pretvoriti u njegovu neprijateljsku djelatnost. Dovoljno je samo da promijeniš mjesto i vrijeme razgovora. Neki Aletić iz okoline Doboja pričao mi je da je pisao gotovo o svim ljudima iz njegovog kraja koji su pomrli ili izginuli u ratu. On i njegova brigada su dobili prelaznu zastavu. Tada sam i ja počeo da pišem. Napisao sam nekoliko izjava za mrtve.

- Da li isljednik zna da je to izjava za mrtvog čovjeka?

- Kada sam mu predao izjavu za Aleksandra Miloševića, koji je davno umro, ocijenio sam da on zna, ali sam se pravio, kao što se i on pravio, da ne zna da ja znam.

- A što će isljedniku lažna izjava, ili izjava o mrtvom čovjeku?

- Za izjave se dobija karijera, svejedno da li su one istinite ili lažne. Izjava ide u promet, kao i novci. Isljed-nik je predaje svom načelniku a ovaj ga pohvali ili nagradi. Izjave su za isljednika dokaz da prihvataš ruku partije, da si toliko riješen da istraješ u vraćanju istini i pravdi, da eto pišeš i za mrtve ljude, da se i od njih zaštiti naša pravedna stvar koja će na kraju pobijediti.

- Šta se radi sa izjavama?

- Isljednik je predaje načelniku i za nju ne odgovaraju ni jedan ni drugi. Nju dobija udbovac na terenu, a kakav bi on bio udbovac kada ne bi mogao da nađe tog kojeg odozgo traže. Ne, neće on dozvoliti takav minus. Izvijestiće da je takav uhapšen i prije nego što je stigao signal odozgo, javiće da je tog mučenika odavno držao na oku i da je na putu da otkrije čita-vu mrežu čiji konci idu prema jednoj od inostranih agentu-ra. Tako su, iako sam ja pisao o mrtvom čovjeku, našli Alek-sandra Miloševića, ne jednog nego tri, i sva trojica priznaju djelatnost sa mnom. Jedan je u Smederevskoj Palanci, profesor, dao je bio slabu ocjenu iz matematike svastici načelnika okružne

Udbe i priznao je i više nego što sam napisao. Drugi je ovdje u Beogradu, a treći u Osijeku. I oni sve priznaju.

- Da li se oni ljute na tebe?
- Bože sačuvaj. Zahvaljuju! Zahvaljuju i meni i organima gonjenja što smo na vrijeme otkrili njihovu štetočinsku djelatnost, jer dokle bi oni došli u svom neprijateljstvu protiv partije i naroda da na vrijeme nijesu otkriveni. Zahvalni su, i to je sve što su rekli na sudu.

Za dobrovoljni prilog 18 godina robije

Vrata od sobe su se vještim trzajem ključa otvorila i u sobu je ušao visoki čovjek. Stražar se kobajagi povukao a svi smo znali da gleda kroz špijunku. Čovjek je stajao zbunjeno; ubačen je tu kao kofer. Pogledao je po sobi, mi smo za momenat prekinuli šetnju i opet nastavili. On je ušao u kolonu i počeo šetati.

Išli smo od zamrznutih prozora, u koje je udarao vjetar, do vrata i vraćali se nazad. Kada smo ocijenili da je stražar otišao, prišli smo novom zatvoreniku i upitali ga za ime. Pogledao nas je pa rekao: broj 452. Tako je naređeno. Ne smije se reći ime, nikome sem isljedniku.

Novi se nije uključivao u naše razgovore, ali nije mogao dugo izdržati, trebalo je da čuje naše mišljenje o tome koliko će biti osuđen. Mislio je - mi to sigurno znamo.

- Nijesam ja vojno lice - rekao je on. - Radio sam u niskogradnji.
- Stanovao sam zajedno sa jednim oficirom. Uhapšen je prošle godine. Žena i djeca ostali su bez sredstava. Ja sam pokupio nešto para u zgradi da im pomognem, da ne umru od gladi.
- Ništa više.
- Ništa više. To je sve.
- Koliko si skupio?
- Nešto malo. Koliko da prežive nedjelju dana.
- Sigurno će te pustiti. Ti si civil. Pustiće te.

Bio je zadovoljan, jer i najstroži među nama predviđali su da neće dobiti više od dvije godine a jednu je već odrobijao.

- Najteže mi je - govorio je - što mi je šestoro sitne djece ostalo na ulici, a žena je bolesna. Bojim se za njih, nema se ko za njih postarati.
- Ništa više.

Sjutradan, pošao je na suđenje. Ostavili smo mu jelo, ne znajući hoće li tamo ručati. Pred veče je ušao u sobu. Blijed kao krpa:

- Osamnaest! I četiri godine gubitka građanskih prava!

Kaznu je ozbiljno shvatao. Radi djece. Oskudacija. Ko će im pomoći.

Kasnije smo zajedno bili na izdržavanju kazne. Na putu za logor mi je rekao: „Ne mogu batine da podnosim. Ako me još jednom tuku, kao ovo sada u vozu, neću izdržati".

U stroju na Grguru čuo sam jauke. Učinilo mi se da je zgažen. Nestao je. Dizali su ga krvavog, misleći da simulira. Dizali i spuštali, tukući. Nijesam ga više nikada vidio. U spisku osuđenika, poslije dvije godine, u Bileći sam iznad njegovog imena vidio krst.

SUOČENJE

Mislio sam u početku, stajaću čitavo vrijeme u pogurenom stavu, savijen kao srp, jer je samica bila ispod stepenica, tijesna, mračna i niska, plafon mi je bio na vratu, nijesam se mogao uspraviti. Bio je decembar, stud i led, beton je uvlačio u sebe i zadnji dah koji sam izdisao da bi se zagrijao. Kroz rupe bi naišao poneki pacov, projurio preko betona tražeći, njuškajući.

Pustio sam misli da odlaze van, jer tako je lakše, kada se ne misli na položaj u kome se nalazite. Može se čovjek upropastiti, može pomisliti da je bezizlazno, da nigdje otvora nema.

Tako sam se našao kod mog dobrog druga, uoči nove godine. Bila je topla soba prekrivrena ćilimom.

- Ooooh, ti si to, Jovane. Bogati jesi li to ti? Izišao si!
- Ja sam vidiš, Milane, ja sam, a ko bi drugi mogao biti. Pustili su me. Čin su mi vratili. Bio sam nevin uhapšen.

Milan gleda pogledom sažaljenja i kao da zavidi što sam nevin uhapšen i što sam izišao kao pobjednik, što sam doživio nešto neobično, veliko, što sam sve doveo u zabunu, jer svi su mislili zaista da sam krivac, i morali su ili ćutati ili tako govoriti. Morali su govoriti kako su se iznenadili što sam uhapšen i dodati još neku ružnu riječ, prezir tobož, da se ne bi pomislilo kako me žale. A sada moraće da se kaju zbog tih riječi.

Tako će početi da kruži priča. Jovan je živi primjer kako nevini ljudi stradaju.

Počeo sam se tresti, drhtati. Nije se više moglo tako izdržati. Kako leći na beton, to je i strogo zabranjeno, privući će se dežurni i uhvatiće me. Klekao sam najpre na jedno koljeno a zatim i na drugo.

To je bio treći dan u mračnoj, niskoj ćeliji 17 a.

Čim sam ušao pomislio sam, koliko se tu može izdržati? Gledao sam na zid, tamo su bile recke i ucrtani datumi i po njima se moglo vidjeti koliko su vremena tu provodili uhapšeni. Odavde se zavidi onima što se baškare u običnim samicama, oni su gospoda koja ima čak i krevet, šetnju, cigare, sve šta treba, izuzev slobode.

Ni na jednom koljenu se nije moglo dugo izdržati. Legao sam po betonu na oštri kuk koji se bio izoštrio kao vuku u proljeće, sama kost. Tako sam stvorio tri tačke oslonca, lakat, kuk i stopala a centralno je bilo kuk, njim sam se branio da ostalo tijelo ne dodiruje beton, da budu što manje tačke na koje se oslanjam. Pri tome sam se savio u najvećem mogućem luku, glavu sam zario pod koljena, disao sam tako, razmišljajući kako još bolje da se postavim, da bi u svakom trenutku kada čujem korake stražara skočio da se pravim kao da sam stajao čitavo vrijeme. To mogu učiniti čak i kada ubaci ključ u bravu. Kada sam se okrenuo na drugu stranu, dosjetio sam se da imam papuče koje mogu podmetnuti pod lakat i kod stopala a kapu na kuk. Bio sam zadovoljan tim svojim pronalaskom, uživao sam namještajući papuče, kao domaćin kada radi oko imanja, jer ja van dva kvadratna metra betona, ništa drugo nijesam imao. Tako neću beton dodirivati i pravo reći mekše je, tako se još može, ukoliko me ne uhvati stražar i odnese mi i kapu i papuče. Stoga sam sva čula napregao da što bolje čujem, da ne budem iznenađen, ali prije nego što nastavim moram ustati da mokrim. Stražara ne smijem zvati a u ovoj dušegupki se ne smije mokriti. Mora se sakriti trag, jer on nosi sijalicu i odmah pozna vlažan beton i tada upita: „Zašto si to u činio? Zašto nisi kucao! Je si li upoznat sa kućnim redom.“ Onome ko se usudi da pozove stražara radi mokrenja crno mu se piše.

Sada može zaista da se legne mirno. Neću spavati, pustiću misli da idu na slobodu od jednog poznanika do drugog i da mu saopštavaju kako sam nevin. Poslije nekoliko minuta čuo sam kukanje. Kukuu, kukuu. Prepoznao sam sestrin glas. To ona leleče zamnom.

- Leleee. Kukuu. Oj. Ooj.

Ne, nije to zamnom već za mojim djedom. On je davno umro, prije 15 godina, još prije rata. Sada ga sahranjuju. On leži u dugačkom sanduku, na astalu, pred kućom, ispod bijelih brkova dugi žuti zubi, dugi kao vile... Zubi do ispod pojasa.

- Eeheej! Ležiš! Ko ti je dozvolio da legneš. Sijalicuje upalio i zario mi je njene zrake u oči. Ugasili su sijalicu i počeli paliti šibicu jednu za drugom, udarajući me nogama, nabijajući me prema niskom ćošku, odakle se nijesam mogao dalje povlačiti. Odjednom su sručili vodu po meni, lupila me po očima i po vratu. Zatim još jednom, dok se voda sa mene nije razlila po betonu. Dobro je pomislio sam, neće vidjeti gdje sam mokrio.
- Šta čekaš, je li. Šta čekaš?
- Roni! Roni!
- Kuda?
- Šta se praviš p. t. m? Roni brže.

Pogurio sam se kao da skačem u rijeku i zaronio po betonu. Ispružio sam ruke po vodi, koja se brzo pretvarala u led.

- Treba još vode, sipaj!
- Još roni. Ustaj i ponovo.

Kante su neprekidno sipali i voda je već bila do članaka, a ja sam uz udarce štapa, stalno ronio. Palili su šibice i smijali se. Odjednom vrata su se zatvorila a ja sam ležao potrbuške ispružen po vodi na betonu. Bio je to kraj decembra, svuda okolo stiskao je mraz.

Zima je zašla pod nokte. Uspravio sam se i počeo sam ledene prste zavlačiti pod pazuhe.

Koliko je vremena prošlo neznam, kada sam pogledao oko sebe, bio sam u toploj sobi sa jakim svijetlom. Na prozoru je bila crvena zavjesa. Isljednik je čitao neki spis. Pogledao sam kradomice na zidu gdje stoje debeli štapovi da vidim koliko ih ima, ježio sam se pri pomisli kako će uskoro pucati po leđima.

- Šta misliš kome će brže dosaditi! Meni se ne žuri.
- Jesi li čitao najnoviji govor druga Tita. Priprema se velika amnestija, za 22. decembar (Dan JNA). Može i tebe obuhvatiti. Treba da požuriš!

Isljednik je znao da ja ne dobijam novine, da ništa ne mogu pročitati, ali se pravio da ne zna, a ja nijesam htio da razbijam to njegovo pretvaranje, no sam mirno odgovorio: „Nijesam čitao.“

- Kako to da nisi čitao? To je govor povodom Dana Armije!

Počelo je da se rasviće, zora je upirala prste prema prozoru. Pogledao sam pored otškrinute zavjese, da bi vidio polje, njive, široki drum koji vodi prema Avali, da vidim bar jednu kuću, zemlju, vazduh i prostor, da ukradem taj pogled i sa njim dio slobode i odnesem ga sa sobom u samicu.

Odmarao sam stisnuti i zatvoreni vid, ograđen i ograničen zidovima grobnice i mraka u kome sam bio 40 dana, spajao sam se i dodirivao sa slobodom, koja se širila preko zamrznutih njiva, svuda, ali van mene, daleko i nedokučivo. Bila mi je velika draž ukrasti slobodni prostor van bodljikavih,

električnih žica, gledati po njemu i tada sam postajao drugačiji, duša mi se radovala i osvježavala. Da li je isljednik namjerno ostavljao taj prolaz za moj pogled i pravio se da ne vidi kako ja gledam van. To nijesam ustanovio. Jer za vrijeme mrtvih šetnji to je bilo najstrožije zabranjeno. Stražar Mane je često uzvikivao: „Oči ću izvaditi!" Prekidao je šetnju čim bi uočio da neko gleda prema oblacima gore, jer su okolo bili zidovi i preko njih se nije moglo vidjeti ništa. Svako je morao gledati pred sobom, pognute glave, sa rukama na leđima.

Sjećam se kako sam radosno prvog dana šetnje pogledao prema nebu, prema oblacima i njihovom slobodnom kretanju, da vidim kako je vrijeme, mislio sam pa to nikome ne smeta, ali Mane je to primjetio - znao je da tu grešku čine oni koji prvi put izlaze u šetnju. Odmah je prekinuo šetnju, uz udarce i povike: „Marš unutra, stoko. Obadva oka ću ti izvadi-ti.“ Poslije toga deset dana nijesam izlazio napolje. Kasnije smo iz dana u dan vježbali, da ugrabimo momenat i da preva-rimo stražara. Jedan od tih momenata bilo je i ovo isljeđe-nje u ranu zoru. Panično su se bojali da ne osmotrimo teren, radi bjekstva, zatvarali su svaki otvor i mi smo ostajući u mraku, ako ništa drugo, tražili u sebi samima put ka slo-bodi, vraćali smo se djetinjstvu i ranim danima, a ja sam se najradije sjećao planina i visova sa kojih pogledi idu dale-ko u bezmjernost. Ovdje sam uočio da sloboda
ima svoja mate-rijalna svojstva, jedno takvo svojstvo je svjetlost i prostor i čim bi uočili svjetlost, tražili smo slobodu, dolazili do novih misli o životu i smrti, jer na momenat je izgledalo kao da smo i sami umrli.

- Nećeš, znači da govoriš! Nećeš!

Udarao je štapovima po leđima i slagao je jedan za drugim. Udarao je jako, osjećao sam kao da struja prolazi i zahvata onaj dio tijela kojim me je štapom zviznuo. A udarao je po leđima, započinjući negdje od koljena i završavajući do ramena, tako da skoro ni jedan put nije ponovio udarac po istom mjestu.

- Broj.
- Jedan. Dva. Tri.
- Kada je u pitanju istina. Istina se traži...

Ćutao sam, a poslije sam ustanovio da je bolje vikati i počeo sam vikati iz svega glasa.

- Jooj. Joooj.
- Ćuti, p. t. m.

Vratio sam se nazad i proveo još dva dana u 17a. Svakog dana je bio isti postupak. Zamrzavanje u vodi i razmrzavanje u toploj sobi uz prisustvo štapova.

Na kraju, pošto sam već bio izgubio pola težine i sveo se na kost i kožu isljednik je rekao: „Kod tebe se ne radi o političkoj aktivnosti. Mi znamo da si

ti ispravan. Radi se samo o ličnom životu. Ti znaš o kome se radi. Zašto onda dozvo-ljavaš tolike muke. Napiši lični život i bićeš pušten. Uzmi hartije koliko hoćeš i sve napiši.

Pošao sam natrag u staru samicu, koja je poslije 17a izgledala kao hotelska soba.

- Nemoj to nikome reći, tako mi je rekla Rajka. Nikome i nikada. Da li vrijedi radi toga podnositi ovolike muke. Kada već druge djelatnosti ne traže. Da. I: „Nemoj nikome reći“, ima svoje granice i vremenske dimenzije. Ovdje se radi o čitavoj mojoj sudbini. Dalje muke radi toga ja ne mogu podnositi. Ona bi se sama složila sa tim. Vratiće mi čin i položaj. Obradovaću porodicu i poznanike. Pričaće svi: nevin je stradao. Izišao Jovica iz zatvora.

Upoznali smo se slučajno, na ulici, da bi poslije toga svaki naš susret bio ispunjen pogledima u kojima se skrivala čežnja. Zaželio sam da je susrećem svakog dana i da je gledam svakog sata. Kada nje nije bilo, gledao sam njen lik u sebi, njene pokrete i oči. Jednog dana na plaži, kupali smo se zajedno i tada smo prvi put progovorili. Bilo je ljeto, znam po lubenicama koje smo rashlađivali u vodi a korama od njih smo se gađali po vodi. Ja sam joj bacio jednu resku lubenice. Zadivilo me njeno tijelo, ljupko i pokretno i ja sam bio osvojen, tom njenom ljepotom, pokretima njenih bedara, struka i milim očima, pomalo plačnim. Bio sam zbunjen u njenom prisustvu, gubio sam se, nestajalo je i mene i svega onoga šta je bilo okolo, jedino sam nju vidio. Jedva sam nalazio riječi, kojim ću je pozdraviti. Kada sam već bio zaljubljen, saznao sam da je udata. Nikada dotada na tako nešto nijesam ni pomislio. Kakva sramota za čovjeka. Riješio sam da se odvojim i udaljim od nje i da ugušim sva osjećanja ljubavi koja su tinjala i tražila svoj puni zamah. Razmišljao sam danima i noćima o tome šta da uradim.

Jednog dana mojim najboljim drugovima sam postavio pi-tanje: „Da li bi neko od vas dozvolio ljubav sa udatom ženom?“ Odgovori su bili različiti. Trojica su bili energično pro-tiv. Jedan je rekao da zavisi od uslova i mjesta. Peti je kazao da zavisi od toga poznaje li njenog muža ili ne.

Mom najboljem drugu M. saopštio sam čitavu stvar. On je bio protiv. Rekao mi je: „Kako na tako nešto možeš i pomisliti?“

Tri mjeseca išao sam drugom ulicom u namjeri da se ne sretnem sa njom. Ipak, susreli smo se u parku pored rijeke i ona me upitala: gdje sam bio. Začudila se kada sam odgovorio da nijesam nigdje bio otputovao. „Kako te nijesam viđela?“

Rekla mi je da je njen drug pošao prije mjesec dana na školovanje i da će ostati godinu dana.

- Hoćeš da zajedno šetamo, upitao sam.

Pošli smo van grada.

Ostajali smo do dugo u noći.

Dolazila je noću u moju sobu i sve do zore spavali smo zajedno. Poslije tri mjeseca rekla mi je da mora poći da obiđe druga u školi.

Najednom čuo sam ključ u katancu, odmicanje gvozdene šipke u vratima, znao sam dolaze po mene. Ispravio sam glavu i rekao matični broj. Samo šapatom. 224.

- Hajde. Izlazi!

Isljednik je sjedio za astalom. Pogledao sam prema ćošku gdje treba da stanem i ugledao sam tamo Rajku. Pored nas troje bio je tu i upravnik zatvora, još jedan civil i njen muž.

- Jovane, reci ovdje sve ono što si napisao.
- Rajka, mučili su me i nijesam mogao izdržati. Morao sam sve reći.
- Reci nama sve šta je bilo, upao je isljednik.
- Pa bilo je! Bilo je!
- Reci sve, sve reci!
- Nije istina, nije istina! To je intriga! Ti i sam znaš kako je bilo.

Prošao je 22. decembar.

Ležao sam opet u samici 17a.

U zoru me pozvao isljednik u toplu sobu i upitao me: „Šta radiš od sebe? Kada ćeš otpočeti sa raščišćavanjem istrage. Prije ili kasnije moraćeš da je raščistiš. Vrijeme je da otpočneš!“

Plivanje po betonu

Uveče iz ćoška vire oči pacova. Gleda me, možda čeka da zaspim, pa da krene na mene. San je jači od straha, uzeo sam papuču, stavio je pod kuk, tu je najhladnije, drugom sam pokrio leđa, a kapom lice. Najednom čujem jurnjavu pacova, idu da me živog grizu. U tom času banu stražar.

- Gdje si stanovao, dvosobni ili trosobni?

Kad sam mu odgovorio, on reče:

- A, da, znam.

Poslije toga donio je kantu vode i pitao me da li volim da ronim. Nijesam razumio šta me pita, a on dohvati kantu pa mi je sruči na glavu.

- Roni, roni - naredi.

Ja stojim, ne znam što da činim, a on opet.

Pozvao je dvojicu vodnika da vide kako se on bori sa bandom, a kad su vidjeli šta on čini počeše i oni da se dokazuju.

- Roni, roni.

Ja drhtim, a oni pale šibicu, jednu za drugom, svjetlost bljesne pred očima, a odozgo se sruči ledena voda, po kosi, po čelu, očima, licu, po vratu.

- Roni, roni.

Bio je februar.

Osjećam da se mrznem, koža se zateže, u glavi mi se muti, noge klecaju, zubi cvokoću, tijelo se spušta...

Probudio sam se u sobi isljednika. Vidim tutnji furuna, poskakuje kao da je živa. Na zidu razdražujuća crvena zavjesa, on je malo raširi da mi pokaže kako je lijep život na slobodi.

Dozvoljava mi da se ogrijem, ali ništa ne govori. Pije konjak i jede. Slušam kako žvaće, gledam svaki pokret vilica, a crijeva mi krče.

- Sipali su na mene - kažem mu - ledenu vodu, zamrznuo sam se, dovešćete me do ludila.

- Ko je to radio, bez moga znanja niko ne smije da te dirne. Tamo si ronio, a ovdje ćeš da plivaš, i to na švedski način.

Naređuje da sjednem, a da glavu dignem kao da mi vade zub. Jedan me uzima za vilicu, a drugi sipa vodu u nos. Bolovi su nesnosni, čini mi se da ću se raspući.

- Još, još, sipaj.

Ljudi – maske

Optužnicu je čitao moj poznanik iz Niša, tužilac u 21. diviziji. Bio sam mu starješina, čak sam mu pomogao da se iz Niša premjesti za Beograd, pričao je da želi da se posveti književnom radu. On bi mi pomogao, ako bi mogao, imao je nečeg od onog starog građanskog vaspitanja, ali šta mu to sada vrijedi kada je dobio ovakvu ulogu.

Čitao je optužnicu tako kao da je već od ranije zapamtio njen sadržaj. Nije obraćao pažnju ni na težinu riječi koje je izgovarao, ni na njihovu istinitost. Sudije su ga pažljivo slušale.

Najteži deo optužnice odnosio se na razgovor koji sam u ljeto 1948. godine na Cetinju vodio sa mojim rođakom, bratom od tetke. U početku, s nama je bio Veselin Đuranović, tada rukovodilac omladine Crne Gore. Rođak

je, govoreći o političkoj situaciji u zemlji, iznosio tvrdnje koje smo mi odbacivali, a u optužnici je stajalo da sam mu poslije odlaska Đuranovića rekao da ću stvarati ilegalne organizacije u Generalštabu i Ministarstvu narodne odbrane, čekati povoljan momenat za akciju i predložio mu da i on stvara takvu organizaciju i da mi o tome šalje izvještaje!

Povrh svega, da sam mu rekao da se slažem sa Rezolucijom IB od početka do kraja. Da je naša partija kulačka, da je rukovodstvo izdalo stvar revolucije i da su njegovi članovi postali imperijalistički agenti.

Bila je to čudovišna laž, čista izmišljotina.

Pored neslaganja s njegovim mišljenjem, jedino što sam rođaku tada rekao bilo je ovo:

- Ti si u zabludi. Ako tako nastaviš, ne gine ti zatvor, a tamo ćeš biti niko i ništa!

Tužilac je tjerao po svome.

Počeo je o svemu tome da čita čak i tobožnju izjavu nekog svjedoka, a sve je to, u stvari, sastavio moj isljednik, zajedno sa svojim šefom, šefom KOS-a Jeftom Šašićem, ili nekim njegovim pomoćnikom.

Cijela optužnica bila je montirana. Primjetio sam da se u jednom trenutku i sam tužilac počeo preznojavati, pa je iz džepa vadio maramicu i brisao znoj sa čela i lica.

Nije bio loš čovjek, na neki način bilo mi ga je i žao. Bio sam mu komesar.

Nijesam mogao da izdržim:

- Dovedite tog svjedoka, ako on pred sudom kaže da sam ja tako nešto rekao, sam ću sebi presuditi!

Niko ništa nije odgovorio, pa sam nastavio:

- Kako sam 1948. godine mogao stvarati ilegalne organizacije u Generalštabu i Ministarstvu odbrane, kad znate da tada nijesam radio u Beogradu, već u Nišu? Kako sam to mogao reći, kad onaj koji to stvarno radi o takvim stvarima ne razgovara?

Opet muk. Imao sam utisak da me i ne slušaju.

Pozivao sam se na članke koje sam objavio u vojnim listovima i časopisima, a tamo se lijepo vidi koju sam liniju zastupao:

- Ti si morao tako da pišeš - rekao je tužilac.

Čudna logika, nema šta. Da sam ja rekao kako sam morao tako da pišem - to bi bila kleveta, neprijateljski istup, haranga. Da nijesam pisao, rekli bi kako sam se pritajio, kako čekam priliku da udarim s leđa. Očigledno, oni svaki iskaz, svaku riječ, mogu pretvoriti u svoju suprotnost.

Ako kažeš: dobro sam ručao, oni će shvatiti da si hteo da kažeš kako si juče bio gladan. Ako kažeš: danas je lijepo vrijeme, oni će pomisliti da se spremaš da pobjegneš. Ako kažeš: nema demokratije - podržavaš IB, ako

tvrdiš da nijesi kriv, znači klevećeš naš sistem koji ne hapsi nevine, i tako u nedogled.

U pauzi suđenja jednom rođaku sam rekao:

- Ovdje je skupljeno vjekovno iskustvo mučenja ljudi. Od inkvizije, Gestapoa, Ovre i ustaštva do Specijalne policije.

Slušao je i brisao suze. Primio sam ga u SKOJ 1941. godine.

Za Staljinove logore tada nijesam znao, oni bi na ovoj listi zauzeli dostojno mjesto. No, i mi ne bi zaostali. Tito nas je učio da za Staljinom ni u čemu ne zaostajemo, a ako smo ga u nečemu pretekli onda je to, sigurno u mučenju i ponižavanju ljudi.

Da bi farsa bila potpuna, branilac je štitio tužioca, a ne mene, a predsjednik suda mi je postavio niz formalnih pitanja. Te, da li imam primjedbi na sastav suda, te da li se osjećam krivim, te da li su me za vrijeme istrage tukli, kao da to on, navodno, nije znao.

Sva ta i niz dugih formalnih pitanja trebalo je da zamaskiraju ono glavno - bespravlje i samovolju. Činilo mi se da su svi navukli maske i da igraju krvavo kolo, meni nepoznatu igru. Ljudi-maske. Maske.

Dok je slušala mog branioca jedna nepoznata žena je rekla:

- Danas imaš dva tužioca, a ne jednoga

Učinilo mi se da se zapravo ne zna ko je u gorem položaju. Mi koji trpimo nepravdu i samovolju, ili oni, naši dojučerašnji drugovi, koji govore u ime istine, pravde, zakona, u ime naroda. Strah im se uvukao u petne žile, boje se sami sebe, nas se stide, a Udbe se plaše, jer ako ispolje makar trunku ljudskosti mogu se odmah naći u istom položaju u kome se mi nalazimo.

Bez obzira na sve, ipak me interesovalo koliko će mi godina dati. Znao sam da je to unaprijed određeno, a da je suđenje samo forma reda radi.

- Četrnaest godina strogog zatvora sa prinudnim radom i tri godine gubitka građanskog prava!

Predsjednik suda me pita:

- Hoćeš li se žaliti?

Da ne bih izazivao veću nesreću, kažem:

- Da, žaliću se.

Neki koji su suđeni prije mene rekli su da to obavezno kažem, njima to mnogo znači. Žele da osuđenik na taj način pokaže da priznaje naše pravosuđe i naš sistem i da vjeruje u njih.

Kad sam se vratio u zajedničku sobu oni moji jadnici, koji su podijelili moju porciju, su me prvo pitali:

- Je si li dolje jeo?
- Jesam!

MARMELADA U STOČNOM VAGONU

S nestrpljenjem smo čekali dan kada će nas iz istražnog zatvora na Banjici povesti na izdržavanje kazne. Gore od onoga što smo prošli, računali smo, ne može biti. Danonoćna istraga i mučni proces su okončani. Nema više samica, spavanja na betonu, neprekidnih prepada, nepodnošljive usamljenosti, najsurovijeg terora i svakojakih prevara i laži. Istina, dobili smo drastične kazne, čekaju nas duge godine robijanja, ali šta se tu može. I zatvor je za ljude!

Tamo ćemo moći da se krećemo i radimo. Čitaćemo knjige koje zbog rata nijesmo stigli da pročitamo, učićemo strane jezike, dopisivaćemo se sa svojim najdražima, biće posjeta i paketa.

O svemu tome smo čitali u Čolakovićevoj „Kući oplakanoj“, u „Zapisima iz mrtvog doma“ Dostojevskog, o tome su nam pričali oni koji su prije rata bili u Sremskoj Mitrovici, gdje su komunisti prevodili »Kapital«, izdavali dnevne novine i osnovali Crveni univerzitet.

Tako je bilo u „tamnici naroda“ zašto bi sad bilo gore?

Izveli su nas iz zajedničkih soba i odmah nam vezali ruke lancima. Vezani smo jedan za drugog, po dvojica. Batinama su nas ugurali u male ćelije „marice“ i povezli nas do neke željezničke stanice, kasnije su govorili da je to bilo negdje kod Zemuna.

U „marici“ je jedan od policajaca povikao:

- Koji je od vas rekao da ovo ni Himler nije radio?

Niko to nije bio rekao, a oni su sve redom udarali po glavi, po leđima, po nogama, gdje su stigli. Kad im to dosadi povikali bi: „A, ti si to rekao“, okomivši se na jednog po jednog, pa opet na sve redom.

U našoj grupi bila su dvojica pravnika koji su govorili da će se stvarno žaliti na visinu kazne. Na njih su se okomili sa posebnom žestinom.

Na stanici su nas ubacili u stočne vagone. Sa nama su putovala dvojica kosovaca i četiri podoficira. Čim smo ušli, stigla je naredba: Sagni glave, a kada smo to učinili počeli su nas udarati pendrecima, kaiševima i štapovima i gaziti čizmama.

- Onog, onog - govorili su.
- Vidiš kako je ispravio glavu.

Cijelu noć nijesu prestajali. Vriskali su ljudi kao maniti.

Poslije prve serije udaraca, a trajalo je to oko pola sata, pozvali su dvojicu da stanu pred njih. Iz sve snage su ih udarali po vratu i po licu. Nastala je vriska i moljenje:

- Ah, nemoj više.

Pozvali su drugi, pa treći par. A onda opet:

- Sagni glave!

Kosovci i podoficiri su vriskali:

- Aiih! Aiih!

Poslije toga ispočetka:

- Udrii! Opet! Sagni glave! Onog, onog, tamo! Pili su rakiju i podvriskivali: Aiih!

Poslije četiri sata tuče stali su. Iz džakova su izvukli hljeb i marmeladu.

- Ajde, uzmi koliko možeš, samo brzo!
- Jeli smo halapljivo, kao pred smrt.
- Brže, brže, sad ćemo opet: Sagni glave!

Neki su toliko saginjali glavu da su im leđa dobijala oblik luka.

- Tako ne vrijedi - šapnuo je jedan. - Nemoj previše saginjati glavu, mogu ti prebiti kičmu.

Taj je već jednom putovao ovim putem, imao je iskustvo.

- Onog, onog! Ko je rekao: Ovo nije ni Himler radio?
- Aiih! Ovamo. Iziđi ti ovamo.

Neki su počeli da mole, kao mala djeca:

- Nemoj, nemoj molim te. Molim te, nemoj više. Auuuh! Nemoj, moli te tvoj mali Đokica.

Đorđe je imao više od 50 godina. Molio je plačljivo:

- Tvoj mali Đokica te moli, nemoj.

Njih je to još više razjarivalo:

- Udri ga!

Najgori je bio debeli vojnički kaiš sa onom prokletom rezom koja kida kožu i zabija se u meso.

Vezani jedan za drugog, trzali smo se od udaraca, zatezali lance, a željezo se zarivalo u meso.

- Popusti, popusti molim te. Popusti malo, ne mogu više!
- Ne, to ti je taj drugi podvalio. Vidiš sve je prevukao na njegovu stranu, ne daj se. Potegni - dobacio je agent KOS-a.

Nastala je neopisiva vriska, koja se morala čuti i napolju, pa su na nekim stanicama prekidali sa tučom.

- Hoćete li opet marmelade?

Jeli smo kao da se ništa nije dogodilo. Iz nosa i usta je tekla krv, oči su zaticale.

Pred zoru su nas iskrcali i kamionima prebacili do Stare Gradiške.

Otjerali su nas u kupatilo, svi smo bili crni i modri, zatekli, oguljeni. Na čovjeka niko nije ličio.

Batinaš Puhalo

Komšije u susjednoj zgradi bile su ustaše, ratni zločinci. U odnosu na nas oni su bili gospoda!

Imali su bolji smještaj i ishranu, radili su u radionicama, po osam sati, primali posjete, dobijali pakete, redovno primali kakvu-takvu platu, a za prekovremeni rad i prebačaj norme davali su im nagrade.

U našoj zgradi, bivši oficiri i podoficiri, borci i prvoborci, partizanski komandanti i komesari živjeli su u smrdljivim sobama, po stotinu u jednoj. Spavali su po boksovima, na tri sprata, u radionice nam nijesu dali, posjete i plate nijesmo mogli ni da sanjamo. Hrana nikakva, tu gdje smo spavali morali smo i da vršimo nuždu, svako je imao pravo da nas tuče do iznemoglosti.

A najteži teror je počeo onog dana kada su nam naredili da revidiramo stav, da se, kako su govorili, vratimo partiji i narodu.

Prvu brazdu tog sumanutog terora zaorali su udbovci - koji su se presvukuli u uniforme osuđenika - a odmah su im se pridružile ustaše. Našao se i poneki četnik. Oni su, mlateći nas, iskupljivali svoje ratne grijehe, spašavali od nas ideju socijalizma, trasirali Titov put u socijalizam i obezbjeđivali svjetsko - istorijsku misiju KPJ.

Najkrvoločniji među njima bio je Puhalo, čovjek malog rasta, nadutih obraza, sa licem ogrubjelim od davno preležane bolesti. Oči su mu bile žute, vodnjikave, a glas promukao. Išao je tromo, svojim žrtvama koje će ščepati za gušu zvjerski se prikradao.

On je prvi revidirao, vratio se partiji i narodu i otpočeo sa neviđenom tučom. Tukao je nemilice, odbijao bubrege, slamao rebra i noseve, ubijao ljude namjestu, kao pravi zlikovac.

U ratu je bio ustaški oficir, poslije se zakamuflirao, prešao na našu stranu, stupio u armiju i sakrio svoje brojne zločine. Kao ustaški krvnik palio je i pljačkao kuće i ubijao žene, djecu i starce, koje je bacao u Savu.

Jednog dana o vratove nam okačiše najsramnije natpise: „Izdajnik“, „Lažov“, „Car lažova“, „Kukavica“... Otjeraše nas u specijalne jazbine, a Puhalu i njegovim pomoćnicima dadoše noževe, motke i neograničena prava nad nama koji se nijesmo vratili partiji i narodu.

Tu su ubili Ištvana Doboa. Zadavili su ga jedne noću u kibli punoj izmeta, a onda ga objesili u hodnik da vidimo šta nas čeka.

Nabijanje glave u kiblu bilo je svakodnevni metod mučenja. Dželati stanu na ivicu boka, s obje strane, uzmu mučenika za noge, glavu spuste dolje i nabijaju je u kiblu.

Glava je gurnuta u kiblu do ramena. Dokle može, on usta drži zatvorena, a kada se onesvjesti, oni ga izvade i nemilice tuku. Sve dok mu ne skinu kožu, dok se ne pojavi krv i meso.

I tako iz noći u noć.

Jednog su sa trećeg sprata boksa bacali na glavu sve dok mu nijesu razbili kičmu.

I tako sve dok ne revidiraš.

A kad revidiraš, to ti ništa ne pomaže sve dok ne počneš da iz sve snage, do iznemoglosti, tučeš one koji se nijesu vratili narodu i partiji. Uništavanje drugih je jedini dokaz da si revidirao. Partiji i narodu možeš se vratiti tek ako postaneš zločinac, ako lomiš kosti i ubijaš.

Tu su do smrti mučili Sava Vukčevića, koji je neposredno poslije toga umro.

- Kad ćeš ti prestati da banditueš - upitao ga je upravnik. - Ako nećeš da revidiraš, umrijećeš ovdje kao pas.

- Ja neću umrijeti kao pas, nego kao čovjek, a vi ćete umrijeti kao psi - odgovorio mu je Sava.

Uz besomučnu tučnjavu, Puhalo je uveo i čitav sistem ponižavajućih mjera koje ne pamte ni logori Gestapoa.

Starog P. M. borca od 1941. godine, koji je prisustvovao prvoj osnivačkoj skupštini AVNOJ-a, natjerali su da se popne na treći sprat boksa i da tu onaniše. Imao je 60 godina.

Dvojicu, Maškovića i Glišića, natjeraše da idu hodnicima i da laju kao pravi ovčarski psi.

Desetak osuđenika su natjerali da se skinu goli i da jedan drugom zavuku nos u zadnjicu. Išli su tako u krug po hodniku, a po leđima su ih tukli teškim kamdžijama.

A kad su iz kotorskog i sarajevskog zatvora primijenjena nova besprimjerna iskustva u uništavanju ljudi, Puhalo i njegovi pomoćnici su jednim udarcem po vilici mogli čovjeku da izbiju sve zube, a jednim udarcem po grlu da prekinu sve glasne žice! U sobama su se pojavile stjenice i vaši. Iz kibla se širio nesnošljiv smrad. Jauci su ispunjavali sve prostore kojima smo se kretali.

- Treba se vraćati na put partije i naroda - vikao je Puhalo. - Ko ima snage da se vrati, ko ima bar trunku poštenja, neka priđe.

U jednoj ruci je držao batinu, u drugoj kamu. Oči su mu bile zakrvavljene.

Jednom sam uspio da uhvatim pogled Puhalovih očiju. Što je više mučio bespomoćne ljude, iz zenica mu se širilo sve veće zadovoljstvo. Kao da je bio zahvalan svima onima koji su mu pružili ovu priliku.

- Vraćajte se na put partije i naroda. Ko neće milom, mi ćemo silom.

Uprava se dosjetila još jedne podlosti. Onima koji su tukli, davala je silne privilegije. Radili su na lakšim poslovima, jeli bolju hranu, spavali u odvojenim sobama. Snalazili smo se kako smo znali i umjeli. Uspjeli smo čak da formiramo partijsku organizaciju za otpor. Imali smo ćelije u svakoj sobi.

Pred kraj jeseni 1950. godine iznenada ukinuše jazbine. Najednom sve utihnu, dođoše konačno dani olakšanja.

Proniješe se glasovi da nas sele u drugi logor.

Puhala kasnije otkriše kao ustašu. Ustanovi se da to nije njegovo ime, već da se on zove Milo Nikolić. Ubaciše ga u klješta smrti, ista ona koja je on stezao oko ljudskih duša. Uprava je, kako rekoše, i ranije znala da je on ustaša, ali je procijenila da joj on u čudovišnoj igri života i smrti može biti desna ruka.

PUT GOLGOTE

Prvu grupu od preko 700 vezanih osuđenika u sumrak su strpali u kamione i nekud ih odvezli.

Poslije dva dana počeli su i nas iz drugih soba tjerati u jednu veliku prostoriju. Šćućurili smo se jedan do drugog, očekujući da nas vežu i utovare u kamione. Oko zalaska sunca podijelili su nam po komad žutog kukuruznog hljeba, a onda su nas, dvojicu po dvojicu, prozvali i vezali u lance.

Vezali su me zajedno sa Josipom, osuđenikom krupne glave i širokih ramena. Oči su mu sitne, a ispod nosa se bio zaledio osmijeh, nastao ko zna kad. U sva četiri ćoška kamiona, sa otkočenim mašinkama upravljenim na nas, stajali su milicioneri.

Pasja noć, nije se vidio ni prst pred okom.

Kad su kamioni stali, uguraše nas u voz. Na opšte zaprepašćenje voz je krenuo, a da nije pala nijedna batina. Da li se tome treba radovati, kad je svako putovanje dosad bilo praćeno tučom, jurnjavom, stampedom, jaucima.

Osjećali smo se kao najteži bolesnici - pred smrt ih ništa ne boli, pomisle sve je prošlo, a onda kraj.

U zatvorenom stočnom furgonu, izgledali smo jedan drugom kao pravi robovi.

- Meni su dva brata tamo već stigli - tiho reče jedan mladi osuđenik.
- Ćuti! Ko je to progovorio, je li?

Lako je njemu, pomislio sam. Njega će tamo braća sačekati.

Za nekoliko sati voz je stao. Stigla je naredba:

- Silazi!

Josip je skočio prije mene, gvožđe mi se zarilo u meso.

Pao sam za njim na beton, držeći ruku u zraku, da je bliža Josipu. Pala je komanda: „Brže, brže“, pa su oni iza nas počeli gaziti po meni.

Od voza do broda „Punat“ stajao je špalir policajaca, koji su štapovima i pendrecima udarali po glavi. Uspravio sam se, štiteći glavu i lice drugom rukom. Udarci su pljuštali na sve strane. Teško smo se probijali, parovi ispred nas su padali, kolona se zaustavljala, a batine su sipale kao kiša.

Taman smo stigli do broda, kad Josip reče:

- Izgubio sam hljeb, da se vratimo?
- Ne, nikako!

Povukao sam ga rukom, a on je zategnuo lanac u pravcu voza. Teglili smo ruku jedan drugom, parovi koji su pristizali iz voza udarali su na nas, napravio se novi zastoj. Ponovo sam oboren na zemlju. Policajci su nas počeli gaziti čizmama, a Josip je i dalje vukao na svoju stranu, bio je jači, morao sam popustiti da me ne bi potpuno zgnječili.

Okrenuo sam se za njim, vukli smo se po zemlji, tražeći njegovu bijelu maramu u koju je zamotao hljeb. Nad nama je bila čitava gomila ljudi, izubijane glave, noge i ruke su se ukrstile, a Josip je bio uporan.

Kad smo se poslije silnih batina vratili na brod, počela je nova tuča. Jauci nijesu prestajali sve do Svetog Grgura, gdje nas je sačekao stroj. Bili su tu isljednici, milicioneri, grupe Golootočana i svih 700 članova naše prve grupe. Među njima i braća onog našeg mladog nesrećnika.

Pljuvačke i udarci su sijevali svakog trenutka. Ispadali su zubi, pucale glave, otpadali bubrezi, lomile se ruke, kuljala krv. Braća su samo zamahivali i ovlaš spuštali ruke na naša leđa. Isljednici su ih primjetili i natjerali da uđu u stroj kroz koji su prošli prije tri dana.

Svud okolo bile su ispisane parole o svjetsko-istorijskoj misiji KPJ, o Titu, o isljednicima „našim učiteljima i prevaspitačima“, a na zgradi uprave logora pisalo je:

- Živio socijalistički metod prevaspitavanja.

Opet su me, po ko zna koji put, pitali:

- Šta bi ti uradio da su došli Rusi?
- Da znate, da su došli u našu zemlju, vi bi im prvi služili, a ne ja. Ja bih isto prošao kao i sada, ne bih im služio, kao što ne prislužujem ni svoje domaće gospodare.

Gavrov plač

Plakao je u štivu broda „Punat“, kao malo dijete, a osuđenici su ga nemilosrdno tukli zbog hleba. Krupan, velike mesnate medvjeđe glave, negdje iz sela Rore kod Glamoča, pod Šator planinom, zdrav i jak kao bik. Glad nije mogao da podnese. Krao je hljeb i zbog toga često bio bojkotovan i kažnjavan. I sada on plače, od batina, a njegov plač više liči na mumlanje medvjeda, jer oni koji su ga tukli nijesu ga žalili.

Čudnu je taktiku imao Gavro. Govorili su da je bio na službi u nekom vojnom učilištu i da je tamo ukrao sat. Kada su ga uhvatili i htjeli da ga kazne, pobjegao je iz škole i nestao, a niko nije znao u kome je pravcu otišao.

Uhvatili su ga negdje na granici Albanije. Osudili su ga teškom kaznom zbog pokušaja bjekstva iz političkih pobuda, na liniji IB.

Kada bi osjetio da stiže novi talas terora, Gavro je na radilištu pričao da on nije nikakav politički zatvorenik no kradljivac. Mislio je tako da izbjegne teror.

Isto su se ponašali i neki bivši predratni oficiri uhapšeni poslije povratka iz zarobljeništva. Svi su potvrdili da nijesu komunisti, nego bivši oficiri. Slično su se ponašala i neka građanska lica, koja su, dokazujući da nijesu komunisti, računali da će lakše proći jer su van partijskog spora.

Kad bi prošao talas terora i smirio se bijes isljednika i uprave logora, Gavro bi se opet vraćao na staru priču i govorio da je politički osuđenik i da on nikakav sat nije ukrao, već da je to bila njegova taktika da zavara trag. I taktika njegovog isljednika, da ga kao lopova bolje raskrinka.

Možda ni sam Gavro, poslije svega, nije bio načisto što je on, kriminalac ili politički osuđenik. Sve je zavisilo od situacije.

Jednog dana prišao sam mu da ga ubijedim da ne treba da krade. On je prihvatio razgovor.

Objašnjavao je da ne može da izdrži da gleda hljeb kada je gladan. Čim ga ugleda, misli samo o tome kako da ga ukrade. Učini mu se da i hljeb govori: „Gavro dođi uzmi me.“

- Neću, ne, odlučno odgovara Gavro.

Ne prođe dugo, on opet gleda hljeb i otuda čuje glas, ovoga puta još odlučniji.

- Gavro, dođi uzmi me, uzmi me. Ne boj se. Uzmi me.
- Neću, ne, odgovara Gavro i sjeća se da je svima obećao da će izdržati.

Opet čuje glas, sada treći put.

- Gavrooo, što me ne uzmeš. Dođi, uzmi me.

Pođe Gavro, primakne se stolu i u magnovenju zgrabi hljeb, ne znajući ni sam što je uradio.

A poslije se kaje.

Kada ga uhvate i počnu bjesomučno tući, on plače. Ne plače, nego mumla kao medvjed. Glava mu otekne od batina, ispod očiju pojave se modrice, oči upadnu u otekline, a uši se zgužvaju kao jesenji list kada opadne sa drveta.

A nije bio loš čovjek. Na radilištu nikada nije uzimao za tanji, no za deblji kraj, nije žalio sebe. Na odmoru ako nemaš cigaretu, on će ti je ponuditi. I kada stekneš njegovo povjerenje, on će reći da je stvarno politički krivac, da je ovdje zbog politike, a ne zbog krađe, ako mu povjeruješ on postane zadovoljan. I tako, sve do onoga časa kada predosjeti da se priprema novi talas terora. Kada začuje samokritiku Đoka i nekih drugih građanskih lica, kako smo ih zvali. Tad naprasno prestaje biti politički, vjerujući da će ga teror mimoići.

Odvraćanje od Đilasa

Jednog dana ugledah Josipa. Vraćao se iz klozeta i stade pored mene.

- Je li - upita me - ti si bio politički komesar, mogu li da te nešto zamolim? Sve mi ide dobro. Iznosio sam stav i nijesam bojkotovan. Fizički dobro radim, u borbi protiv neprijatelja pokazujem rezultate, ali na političkim časovima ne mogu da uzmem riječ. Bojim se, ne znam kako da počnem i šta da govorim, ne umijem da se izrazim.

- Oslobodi se treme, nije lako, ali postepeno ćeš uspjeti. Najprije uzimaj manje članke i po njima diskutuj, to će biti lakše.

Poslije dva dana prozvali su me na političkoj konferenciji.

- Da vidite, drugovi, kako ta banda neprijateljski djeluje - reče starješina. - Ajde, Josipe, reci kako te ova banda učila da diskutuješ.

- Rekao mi je da uzmem riječ po manjim člancima, a ne po onim krupnim.

- Uaaa! Uaaa, banda!

- Zna on zašto je tako govorio. Hoće da odvrati ljude od diskusije po člancima druga Milovana Đilasa.

Ćutao sam pognute glave. Udarali su kud je ko stigao.

MAŠANOVA SMRT

Prije nego što se zora zarumenila, dežurni je naredio:

- Nosite kible!

U pognutom stavu, sa rukama na leđima, nadvijeni licem nad kiblom, nas četvorica bojkotovanih jedva smo dočekali praskozorje, od pola noći smo tako nepomično stajali pored kibli.

Ponijeli smo kible prema moru kad se začula zvečka: dum-dum, dum-dum. - Ustajanje - povikali su vodnici. U našem paviljonu čuo se kreštavi glas popa Šarika:

- Za koga se takmičimo, drugovi?

- Za Tita! Za koga? Za Partiju! Za koga? Za narod! Za koga? Za socijalizam! - odjekivao je dio paviljona u horu.

Iskakali su iz boksova, bauljali po polulmraku i postrojavali se ispred baraka.

Šarik je i dalje dizao parole.

- Čiji smo mi drugovi?

- Titovi!

- A čiji je Tito?

U paviljonu broj 3. zaorila se pjesma:

Bila kiša, bila bura,
Tempo, tempo, trojka Gura.
Il' kasala, il' tragači
Trojka mora da prednjači.

Počinjala je surova smrtonosna trka u nošenju tereta. Sa kostura se slivao znoj pomiješan sa krvlju, jezik se sušio od žeđi. Noge su klecale, ljudi su padali, čuli su se jauci i preklinjanja.

- Ne mogu. Ne mogu više, preteško je, ruka popušta.
- Diži, diži, kako si mogao da djeluješ protiv partije i naroda. Diži, kad ti kažem.

Savijao se čovjek kao srp, vrat je izdužio, ruke su popuštale, padao je ponovo, oči izbečene.

Pogledom sam tražio mog rođaka Mašana, koga su doveli prije mjesec dana, ali nikako da ga ugledam.

Noseći kamen, žedan, u trku sam sanjao rijeku Zetu i njeno dno puno vode. Prekorijevao sam sebe što se nijesam jednom zauvijek napio vode, zavidio svakom ko može piti koliko hoće, maštao o ronjenju po dnu hladne, zelene Zete.

Bacao sam pogled pored sebe, gledao poznate slike pakla, na koje sam već odavno bio navikao kao na nešto obično, svakodnevno.

Mnogi su padali na putu, valjali se po kamenu, koji ih je sve više zatrpavao. Kad su se iskobeljali jurili su jedan za drugim. Neki su bacali tragače i kasele i glavom, svom snagom, udarali o šiljate stijene.

Uz unutrašnju stranu logorskog zida poređani su stari osuđenici koji su bili polomili noge pa nijesu mogli da nose tragače i kasele. Na njih su tovarili teško kamenje, koje su čitavo vrijeme morali držati na leđima, u pogurenom stavu, sa povijenom glavom. Glavu pritom nijesu smjeli osloniti na zid niti se rukama pridržavati za koljena.

Među njima je bio doskorašnji predsjednik Vrhovnog vojnog suda Jugoslavije, koji je odbio da sudi bez dokaza. Stavili su mu tešku kamenu ploču na leđa, on je stenjao, a polomljena noga je visila pored njega.

Pored njih prolazila je grupa na čelu sa generalom Brankom Poljancem. Na vratovima su nosili parole:

- Car lažova, Kralj lažova, Rođeni lažov, Palamuda, Zdrava snaga.

Vodili su ih za ulare, pod punim teretom kao konje, oči im vezali crnim maramama.

- Brže! Brže!
- Za koga se takmičimo?...

Desetine ljudi je bilo pod presom. Ležali su, a svakom su na leđa stavili kamen težak više od stotinu kilograma. Kad su robovi zajaukali, mučitelji su im se jedan po jedan peli na leđa i sjedali na kamene ploče. Među robovima je bio i narodni heroj, bivši komandant Titove garde.

U iskopanom jarku, budućoj kanalizaciji, jednome su objesili teški kamen o vrat, prilijepili mu dugu, četničku bradu. On je bio komunista.

Jednom komandantu divizije vezali su dugi rep od krave, pravi kravlji rep. Natjeraše ga da juri sa pretovarenom kaselom, rep se vuče za njim, kao da je đavo a ne čovjek.

Jednoga na kaseli goni njegov rođeni sin. Oči mu krvave, s njega kipte krv i znoj, a on kao da se svemu tome smije.

Jednom delegatu AVNOJ-a provukli dugački štap kroz rukave, o štap mu objesili stare čarape, šuferice, stare konzerve, kutije sa otpacima. U kratkim gaćicama, sa prevrnutom kapom i kaputom rastegnutim na štapu, ide duž kolone i viče:

- Prodaja, prodaja. Navali narode, još malo pa nestalo.

Iznemogle i onesviješćene su nosili na nosilima, a oni koji su ih nosili zavidjeli su im.

- Čiji smo?...
- Za koga radimo?

Mašana nijesam vidio čitavog dana. Nijesam ga vidio ni slijedećeg dana. Nijesam ga više nikada vidio. On je tog dana, na dobrovoljnom radu, u jeku takmičenja, ubijen.

Kamenom u glavu.

- Za Tita, za partiju, za narod!
- Za istinu i pravdu!
- Čiji smo?...
- A čiji je Tito?...

Razlog

Jedan logoraš je tih dana, iznoseći stav u trećem paviljonu, otvoreno rekao da je uhapšen samo zato što je imao lijepu ženu, na koju je bacio oko oficir Udbe. Oficir mu je čak rekao da ga neće uhapsiti ako mu ustupi svoju ženu.

Detalje nije uspio da ispriča, jer su ga odmah uklonili. Priču je dovršio tek kad je izišao iz bojkota.

- Zamisli - rekao mi je - kolika sam ja budala bio. Umjesto da mu ustupim ženu i da se tako žrtvujem za partiju i narod, oni me i uhapsiše i uzeše mi ženu.

Pjevaju da se od smrti spasu

To je bilo radilište. Niko nije smeo da kaže da je to logor. Sveopštim horom rukovodi Milorad Strnad:

Sad na ovom otoku galebi ne lete,
već na njemu rade naše radne nete!

A svakog dana i svake noći radili su strojevi smrti. Umirali su naši drugovi pod neizrecivim mukama, nosili su ih kroz dvorište u čaršafima i bacali u more. Umiralo ih je desetine i stotine. Zavladala je i dezinterija i masovno kosila. Jedni su se sušili, drugi oticali od distrofije. Jedni su tamnili, crnili kao aveti i strašila po njivama, drugi bijeleli i hodali stopu po stopu u sljepilu.

Uveče je odjekivalo iz soba sobnih starešina potmulo, jezivo i bolno: „Aoooj, aooj...“

Horovi su pjevali o Titu, Marku, Đidu i Kardelju. Podsjećali su me na izvrnutu sliku svijeta i života, koja se odslikavala u dubini morske vode: nogama uvis, glavama naniže. Pjevaju oni isti naši ratni horovi. Horovi IV i V crnogorske. Gotovo čitav njihov sastav mogao bi se postrojiti ovdje, naročito komande četa i štabovi bataljona. Pjevaju i ovdje da se pjesmom spasu smrti.

GRJEŠNI OSMIJEH

Poslije tri mjeseca samotinje, u samicu mi dođe krepak i snažan čovjek od svojih tridesetak godina. Nije znao ni jedne srpske riječi, bio je Mađar. Govorili smo šapatom, gestovima, mimikom i ubrzo smo se dobro sporazumijevali. Kako sam razumio, on je uhvaćen na granici prilikom obilaska graničnih karaula. Bio je podoficir, noću je pošao da obiđe stražaru, a u šumi ga je iznenada napala jedna ubačena jugoslovenska grupa i prenijeli u Jugoslaviju. Na saslušanju su tražili od njega obavještenja o gomilanju trupa na granici, a poslije ispitivanja u Novom Sadu, prebacili su ga na Goli otok.

Naučio me je da pjevam pjesmu: *nedj ven a dos, sargo vilo mason, medj em alo papa os, seh haj Lila, ninc it tiba, ke te mezum alo muzibaaaa.*

Pričao mi je o Mađarima kao ljudima jake snage i odlučnosti, kojima niko nije ravan, navodeći primjer jednog Mađara koji je pobjegao iz logora u Francuskoj, na očigled svih logoraša i stražara.

Rekao mi je da čovjek koji ne umije da laže, nije sposoban za život. Prvi put sam to od njega čuo. Ne, propašćeš, objašnjavao je on, ako ne znaš da lažeš. Zvao se Jan Horvat, kuća mu je bila blizu austrijsko-mađarske granice. Najživopisnije priče mi je ispričao o klanju svinja u njegovom mjestu. Bili smo gladni i ja i on i nama su priče o klanju svinja pružale veliko zadovoljstvo. Jan je bio kasapin i njega su svi iz sela zvali da im zakolje svinje, a on je, pošto bi završio posao, bacio na žar najljepše meso. Pričao je sa toliko unošenja, grokćući, grrr, grrr, da bi mi bolje objasnio i cijukajući kada se kolje, kvvvv... kvvv...ckvvv... Pokazivao je i kako se nož čisti o čizme i govorio kako ga već drugi pozivaju, dok prvi kuvaju čuveni Segedi gulaš. U onom mraku, gladni, doživljavali smo rijetke trenutke, kao da se tu pred nama spremaju čuveni specijaliteti, kao da se razležu krikovi prasadi, da meso cvrči na žaru. A kada bi najednom pogledali gdje se nalazimo, zaključili bi da je to naša grobnica.

Jednoga dana su ga pozvali rekli da će biti pušten. Vratio se sav srećan. Rekao je da će svratiti mojoj kući i reći mojima gdje se nalazim, jer oni o tome ništa nijesu znali.

Uveče su se brzo otvorila vrata od samice. Mi smo već stojali u ćošku, jedan pored drugog. Pored stražara bio je pred nama upravnik zatvora. Stali smo mirno kao ukopani, ali, začudo, ni jedan ni drugi nijesmo progovorili matični broj što se predviđalo po kućnom redu. Ćutali smo. Osjetili smo odmah da smo pogriješili, a Jan se, da bi se popravio, blago osmijehnuo

prema upravniku. Htio je, pored ostalog, reći da je to on, koji će biti uskoro pušten na slobodu. Kad je razvukao osmijeh upravnik je dreknuo:

- Kome se ti smiješ? Banditu! Kome se smiješ. Tri dana tvrdolež. Na betonu.

Vrata su se zatvorila i ubrzo je došao stražar da izbaci krevet iz samice. Jan je morao da stoji čitave noći, stražari su neprekidno dolazili i osmatrali ga na špijunku. Kada su primijetili da je klekao, otvarali su vrata i tukli ga.

Čim su otišli stražari, on me zvao i tiho je govorio. Drhtao je kao prut. Bila je zima. Lakše mu je bilo ako šapućemo zajedno.

Odjednom njegov položaj mi se učinio smiješan, sjetio sam se onog njegovog naivnog smijeha i nisam se mogao uzdržati, valjda i zato što se tako dugo uopšte nijesam smijao. Nisam smio dozvoliti da on to primijeti. Zatvorio sam se pod ćebe i gušio se u smijehu. Nisam ni samom sebi mogao objasniti zašto se smijem. Zar to nije grehota. Uzdržavao sam se i kada bih provirio kroz ćebe, čuo sam njegov glas: Frid. Frid. kada pođemo segedi gulaš, segedi gulaš.

Ponovo sam se sakrivao pod ćebe, kukavički, da ne pri-mijeti smijeh koji me gušio. Frid. Frid, zvao me, kada se razdvojimo, nećeš moći reći da nije bilo dobro Mađar dijete. Frid. Frid. Je li dobro Mađar dijete?

Kao da se đavo uvukao u mene smijeh nijesam mogao odagnati, a on je mislio da ja plačem.

Frid. Frid. Dobro je Mađar dijete. Rukom je prelazio preko mog ćebeta i tako me, tapšući, umirivao.

Sjutradan sam doznao da je kod nas sinoć banuo novi upravnik i da je Jan zbog toga stradao. Novi je pomislio kakav je on upravnik kome se zatvorenici umesto discipline i matičnog broja obraćaju sa osmijehom. Kakva je to familijarnost?

Trinaest greda

Milutin Kalezić je dobio prvo pismo od kuće tek četiri godine poslije boravka u logoru. Pisao mu je sinčić, đak trećeg razreda osnovne škole.

- Dragi tata, došao je kod nas jedan Zagarčanin (stanovnik susjednog sela) i kaže da si mu ostao dužan trinaest greda. Mi smo vratili četiri (toliko je Milutin bio u zatvoru), pa ne znamo da li ostale grede da vraćamo. Napiši nam nešto o tome.

Milutin je bio na velikim mukama. Znao je da isljednici kontrolišu svako pismo. Dosjetio se pa je napisao:

- Sine moj, jesam ostao dužan trinaest debelih greda onom Zagarčaninu.

Dobro je što ste četiri vratili, pa ćemo i ovih preostalih devet vratiti, ako Bog da.

Tako su Milutinovi ukućani četiri godine poslije njegovog hapšenja saznali koliko je godina osuđen.

Milutin je, inače, ranije radio u Udbi. Kad je obilazio zatvore, zatvorenici bi ustajali i sa rukama na leđima izgovarali matični broj. Znali su ga tako gotovo po svim zatvorima. Kad je poslije hapšenja došao ponovo među zatvorenike, oni su ustali, a on je odmahnuo rukom i tiho rekao:

- Sjedite, sjedite. Ja sam sad isto što i vi.

Prva posjeta

Bila je to njegova prva posjeta. Prozvan je preko razglasne stanice, nije mogao povjerovati da je i njemu neko došao.

Rodom je bio iz Hercegovine, nekad zdrav i snažan momak. U armiji je bio kapetan. Borio se u ratu hrabro, sada je osuđen na četrnaetst godina. Gonili su ga kao Bog đavola, tukli bez prestanka, a on nije popuštao.

Tog dana radio je u vinogradu. Padala je kiša, pa je sav blatljav došao pred centar kad su ga pozvali.

- Što me zovu? Da li je to varka, hoće da me saslušavaju i tuku, ili je ona zaista došla?

On je znao za bjekstvo njenog brata preko granice. Znala je i ona. Dvije noći prije bjekstva, njen brat bio je kod njih i rekao da će pobjeći sa grupom drugova. Jedno vrijeme su se skrivali u njegovoj kući, a kad su otišli on joj je rekao:

- Ni po koju cijenu ne smiješ priznati da su bili kod nas.

Ona ga je gledala:

- A ti, nemoj ti priznati.

Dali su riječ jedno drugom, poslije toga on je uhapšen.

Mučili su ga punih pet godina, ali on nije htio da prizna. Ne radi sebe, već radi nje. Doveo bi i nju u zatvor i upropastio je, jer ona ne bi mogla izdržati nadčovječanske muke.

Pošao je u zgradu za posjete, tamo su se već bili okupili osuđenici kojima je najavljena posjeta. Da li su im novo zeleno odijelo, obrijali ih, da ljepše izgledaju.

Sjeo je u ćošak, a onda su ga prozvali.

Pošao je laganim korakom, kao da je gazio po iglama. Bojao se da ga svakog časa ne vrate nazad.

Pokazali su mu sobu broj 5.

- Ulazi.

Sjeo je, čekajući nestrpljivo kad će se ona pojaviti na vratima.

Dugo je pet godina. Da li će je prepoznati? Da li je to stvarno ona došla?

Kada je ona ušla i pogledala začuđeno, on je lagano ustao i pružio ruku preko astala. Astal je bio širok, tek su se mogli prstima dohvatiti. Preko usana se razvukao usiljeni osmijeh.

- Kako si?
- Dobro. A kako si ti?
- Dobro.

Ćutanje.

- Kako je majka, je li ostarila?
- Dobro je. Poručila je da kažeš šta ti treba.

Isljednik se umiješao.

- Ništa njemu ne treba. On je nepopravljiva banda. Djeluje neprijateljski.
- Kada će te pustiti? Red je da dođeš kući. Dosta je bilo. Neke su pustili.
- To ne zavisi od mene.

Isljednik je, gledajući pohotljivo prema njoj, ponovo upao:

- Taj ne misli da se popravlja. Misli da je njegova glava tvrđa od kamena.
- Mnogo si oslabio. Zašto se ne popravljaš.

On je gledao u prazno. Nije joj mogao reći da do današnjeg dana nije završio istragu i da bi je strpali u zatvor čim bi on priznao da se njen brat skrivao u njihovoj kući, a ona je mislila da je istraga već odavno završena, čudila se, zašto on sad prkosi, što nije miran pa da ga puste kući.

- Koliko si osuđen?
- Dosta.
- Hajde, završavajte. Vrijeme je već prošlo.
- Imaš li šta da poručiš?
- Ništa. Pazite na djecu.

Ona je izgubila svaku nadu. Učinilo joj se da on ne misli na nju, već da ga je neki đavo uzeo pod svoje.

Poslije mjesec dana javili su mu da je dobio brakorazvodnu parnicu.

Tog istog dana Voju je posjetila majka. On joj je bio sinjedinac. Donijela mu je dva paketa.

- Otkud ti dva paketa - ljutito je upitao isljednik.

Vidjeći šta su joj uradili od sina, prkosno je odgovorila:

- Jedan mi je poslala Rusija, a drugi Kina!

Odmah su je vratili. Sa sinom jedincem nije progovorila ni jednu riječ.

Poslije tri godine Vojo je poginuo među balvanima u podnožju Velebita.

POPOVI NA MORSKOM DNU

Jedan pop se zvao Šarik, a drugi Slobodan. Prvi je bio visok, štrkljast, noge tanke kao prutovi, stomak se zalijepio za leđa, svako rebro si mu mogao izbrojati. Slobodan je bio malen, zdepast i debeljuškast, sušta suprotnost Šariku. Jedan govorljiv i svadljiv, drugi miran i povučen.

Spavao sam između njih dvojice, u boksu, na daskama. Svi smo bili okrenuti porebarke, na istu stranu, jer nije bilo mjesta da se leži na leđima. Kad bi nekog uhvatili da leži na leđima, ostali bi ustali i vikali:

- Gle, gle, širi se na naš račun. Legao na leđa! Pazi gospodina!

On bi se pravdao da je to slučajno, u snu učinio, ali mu to nije pomoglo. Oni oko njega bi ga nekoliko puta udarili, a onda bi se svi okrenuli na drugu stranu.

Jedne noći Šarik je sačekao da Slobodan zaspi, izvukao se iz boksa i stao u dugački red pred sobom sobnog starješine.

Sjutradan visoki pop nije ličio na sebe. Cio dan je na radilištu dizao parole.

- Za koga se takmičimo?
- Za Tita i partiju?
- Čiji smo mi?
- Titovi!
- Čiji je Tito?
- Naš, naš, naš!

Između parola Šarik je udarnički radio i pušio cigaretu, i to ne četvrtinku, ili polovinku, već čitavu cigaretu. Izazivački je pripaljivao i odbijao dimove u vis. Svi su ga prezrivo gledali, znajući da je cigarete dobio od sobnog starješine za neko debelo zapažanje koje mu je odnio.

Tog dana Slobodan je pao u tešku nemilost. Gonili su ga da trkom nosi najteže kamenje, tukli kud su stigli, a uveče ga je Ćiba pozvao na saslušanje. Otišao je kod isljednika, a otuda su se čuli samo njegovi jauci.

Poslije užasnog mučenja, Slobodan je popustio. Priznao je, javno pred svima, da je još u ratu bio izdajnik partije i naroda, da je kao špijun Gestapoa špijunirao svoje selo i da su Nijemci zbog njegovih špijunskih izvještaja strijeljali 55 seljaka, njegovih prijatelja, poznanika i rođaka. Svima njima je u njegovom rodnom mjestu podignut spomenik, ali sve do danas niko nije znao ko ih je izdao.

Slobodan se uvukao pod okrilje spasonosne parole o iskrenosti. Batine su prestale, počeo se popravljati, i fizički i psihički.

Slobodanovu izjavu uprava logora je poslala u njegovo selo da vide da li je sve to tačno. Iz Srema su stigla dvojica rukovodilaca da se na licu mjesta uvjere da je to Slobodan priznao. Pozvali su ga u upravu da još jednom ponovi ono što je rekao. Slobodan je ustuknuo. Rekao je da je sve bilo iznuđeno nesnosnim mučenjem.

Šariku su zabranili da diže parole i vodi pjesmu, a Slobodana su spopale nove, još teže muke.

Prolazio je svaku veče kroz dupli stroj batinaša, a poslije duplog stroja ležao je među boksovima dok su Ćiba i njegovi pomoćnici skakali na njega sa drugog sprata boksova. Kad im dosadi, uzmu ga za noge, podignu ga u vis, kao na mengele i bace ga dolje na glavu. On nije puštao glas, kao da se sa svim tim već odavno bio pomirio.

Jednog dana Slobodan je pobjegao pod boks. Bio je kao bure, sav u otocima. Pobjegao je dolje, jer su htjeli da ga još jednom bace na glavu. Ćiba je dohvatio dugačku motku da ga istjera. Kad to nije uspjelo, dvojica su ga dohvatili za noge i izvukli.

Ćiba mu je skočio nogama na stomak, pa na glavu. Slobodan se skupio u klupko i zarežao kao mačka: Sssst...

Ćiba je počeo da ga davi. Slobodan je pružao prste prema Ćibinim očima koje nikako nije mogao dohvatiti. Oči su mu se zastaklile, čulo se samo: pssst...

U sumrak su ga stavili u bijeli čaršaf i odnijeli napolje. Šarika su u tom času vodili na novo saslušanje. Stražari su ga tjerali da ne gleda ni lijevo ni desno. Ipak, ugledao je tijelo uvijeno u čaršaf i uzviknuo:

- Živjeli naši učitelji, naši prevaspitači!

Niko mu nije odgovorio, svi su ćutali.

Stražari su ga počeli udarati. Šarik je pao, pokušavajući da uzvikne još koju parolu.

Više ga nijesam vidio. Vezali su mu kamen o vrat i zajedno sa Slobodanom spustili ih na morsko dno.

Matirana Koreja

Smajo je čvrsto obećao da će se popraviti pa su mu dali pravo na dvije kašike dodatka. Rekli su mu da sam treba da odluči da li će to biti ujutro, u podne ili uveče. Smajo je tražio dva dana da razmisli, a kad je došao da kaže šta je odlučio, odbili su ga. Smajo je zaplakao, a bio je osuđen zbog Koreje. Igrao je šah sa jednim drugom. Podijelili su figure na Sjevernu i Južnu Koreju, matirana je sjeverna, oni su se smijali, a sjutradan su ga uhapsili.

Marijanov san

Marijan je vezan doveden u logor zbog toga što je zaboravio da aplaudira kad je Titova štafeta stigla u njegov grad. U istražnom zatvoru poturili su mu provokatora kome je Marijan jednog dana ispričao šta je prethodne noći sanjao:

- Sanjam ti noćas kako zvijezda prelijeće preko neba, čini mi se sa istoka na zapad.

Provokator je odmah odjurio do grupe isljednika, koji su dugo razmišljali i zaključili da je Marijan mislio na prelazak naše zemlje u imperijalistički tabor.

Poslije nekoliko dana organizovano je suđenje. Marijan je za san dobio deset godina. Šest godina su mu rebnuli zato što nije aplaudirao, a četiri godine što nije priznao krivicu i što je potcjenjivao sud.

Isljednici u logoru su kasnije Marijanov san različito tumačili. Jedni su govorili da je mislio na bjekstvo u susjednu, socijalističku zemlju, a to što je

zvijezda išla sa istoka na zapad Marijan je izmislio da bi zavarao trag. Mašta isljednika je išla i dalje. Postojala je, tvrdili su oni, čitava grupa, i to je bio njen ugovoreni znak, on im je na ovaj način vrlo smišljeno davao direktivu da krenu preko granice.

Druga grupa isljednika je vjerovala da je Marijan mislio na smjenu našeg rukovodstva, na čelu sa Titom.

I jedni i drugi su se svog tumačenja Marijanovog sna držali kao pijan plota. Tukli su ga i za jedno i za drugo, a on ništa nije priznavao.

Prolazili su tako mjeseci i godine. Marijan je pustio duge brkove, prepolovio se, na nogama preležao tri epidemije, došao do ivice smrti.

A onda je uprava logora, poslije dugih godina gladovanja i mučenja, dozvolila da logoraši mogu dobijati pakete. Silno smo se obradovali, ali radost je splasnula kad smo vidjeli da mnogi među nama nemaju nikog svog koji bi im mogao nešto poslati. Zato smo formirali male kolektive u kojima smo svaki paket solidarno dijelili na ravne časti.

Marijanu nije imao ko da pošalje paket. Tri brata je izgubio u ratu, dvojica su narodni heroji, a žena mu se, kad je on uhapšen, zbog stalnih pretresa i maltretiranja, ubila. Iza njih je ostao maloljetni sinčić, o kojemu Marijan ništa nije znao, ni gdje je, ni kako mu je.

Jednog dana ponosno mi je pokazao pismo:

- Dragi moj brate, čula sam da si u zatvoru, svuda te tražim, ali niko mi nije znao reći gdje si. Danas sam čula da si preko Rijeke, ali ne znam da li je ta rijeka velika. Piši mi, voli te tvoja sestra Mara.

Oči su mu zasuzile. Rekao mi je da mu je Mara rođaka iz nekog daljeg koljena, da je za nju bio zaboravio, da ju je posljednji put vidio još prije rata i da ne zna gdje ona živi.

Marijan je ubrzo od nje dobio i prvi paket. Tog dana podijelili smo njegov paket, u slast pojeli sve što je Mara poslala i čekali kome će stići sljedeći paket. A kad mu stiže novi paket, Marijan odbi da jede zajedno s nama i odvoji se u stranu. Uzalud su bila sva ubjeđivanja. Stalno je ponavljao:

- Vi ste mlađi, vi treba da izdržite ova teška vremena...

Izum Branka Poljanca

Kada su jednog dana, pred centralnu binu u Bileći izveli na tapet grupu od desetak osuđenika, sa daskama na prsima, na kojima je pisalo „Car lažova", „Pas Brundo“ i „Kralj izdaje“, rečeno je da se radi o ljudima koji su pisali lažne izjave za lica sa slobode, čak za one koji su odavno bili mrtvi.

Među njima je bio i Branko Poljanac, načelnik štaba Prve proleterske brigade. Nosio je guste brkove, imao krupne graoraste oči. Visok, stasit, dobrodušan čovjek.

Došao je u Bileću kao nepopravljiva banda. Uveče, kad bi se zavukli u boksove, on je preživao hranu kao životinja.

Mljackao je čitavu noć, što su radili i još neki osuđenici, koji su preživali kao stoka.

Pored Poljanca tu su bili i Alija Aletović iz Doboja i Slavko Glišić, koga su isljednici tjerali da laje kao pas. Zvali su ga Rundov, a imao je oko 60 godina.

Tvorac ideje pisanja izjava za mrtve bio je Poljanac. Svojim sapatnicima je govorio: „Isljednik zna da je izjava lažna, ali ti se, kad mu daš lažnu izjavu, nemoj osvratati, već se pravi da ne znaš

I onda i poslije dugo sam razmšljao šta će kome lažne izjave. Šta će osuđeniku, jasno je, hoće da se spasi muka, a što se tiče isljednika, to nije prosta već nešto složenija laž.

Oduševljen izuzetnošću svoga položaja i ponižavanjem sredine koja ga okružuje, kao i Hljestakov kod Gogolja, on zna da laže i da njega lažu i vjeruje tim svojim i tuđim isfabrikovanim lažima, jer mu jednog dana mogu dobro poslužiti.

Neko „gore“ je racionalno razmislio, izjave o mrtvima mogu zastrašiti, sumnja će vremenom zahvatiti sve i za sve će biti izjava da ih možeš hapsiti. Dovoljno je bilo da lovci na greške u nekoga posumnjaju, pa da Udba bude spremna da dokaže sve njegove grijehe.

DAVLJENJE MAČAKA

Zajedno sa logorašima na Goli otok i Sveti Grgur stigli su i pacovi. U početku ih je bilo malo, samo oko kuhinje i porcijašnice i u magacinu hrane, ali su se postepeno množili i zauzimali jednu po jednu baraku. Krupni, brzi, halapljivi, skakali su sa boksa na boks, preskakali preko osuđenika koji su spavali mrtvim snom, uskakali nam u porcije, trovali nas.

Uprava logora je pokušala da ih na svoj način istrijebi. Hvatali su ih i zatvarali u kaveze da izgladne i pojedu jedan drugog. Ideja je ubrzo propala. Oni su se međusobno jeli, čulo se jezivo dranje, ali su se mnogo brže množili.

Poslije toga uprava je dovela mačke, najprije u magacine, kuhinju, pekaru i porcijašnicu, a potom i u paviljone. Svaki paviljon je dobio po jednu, pa po dvije, pa po tričetiri mačke.

Logoraši su ih hranili i toliko smo ih zavoljeli da smo iskreno sažaljevali one mačke koje su bile raspoređene po magacinima, gdje su pacovi bili najžešći i najproždrljiviji. Njih su pacovi već od prvog dana, u jatima bjesomučno jurili, derali im kožu, parali stomake, otkidali uši i noge, sjekli repove, a tamo nije bilo nikoga koji bi im mogao pomoći. Jedno jutro sam gledao kako jedan veliki pacov uz kamene stepenice juri mahnito mačku, ona sirotica bježi glavom bez obzira, jedna noga joj je bila sva u krvi. Da ne pritrča nekoliko logoraša pacov bi je zaklao.

Mačke su se brzo množile, ali s pacovima su teško izlazile na kraj sve dok se nijesu dosjetile da u čoporima jure za njima. Uništavanje pacova i tada je išlo sporo, jer su se oni mnogo brže množili od mačaka, pa je uprava logora za ispomoć mačkama nabavila dva kera.

Tako su pacovi najzad natjerani na povlačenje, u duboke kanale otoka.

Kad se uvjerila da su mačke završile svoju misiju, uprava je higijensko-sanitarnoj službi, koju su ukratko zvali HSS, naredila da uništi sve mačke. Sve bez izuzetka.

Gojko, šef HSS, riješio je da ih potrpa u velike sanduke i potopi u more. Prvi zakovani sanduk Gojko je odvezao do sredine kanala, zavezao za njega dva kamena i bacio ga u vodu. Sanduk je potonuo samo do polovine. Među mačkama je nastala neviđena vriska, koja se čula na nekoliko kilometara. Da bi izbjegle smrt sve su pokušavale da se dokopaju vrha sanduka, koji je virio iznad mora.

Gojko je pokušao da ih još dublje gurne u vodu, a kad se nekoliko puta uvjerio da mu to ne polazi za rukom otišao je na obalu da donese novo kamenje.

Za mačkama je tog dana krenuo i galeb Marko. Logoraški ribari su ga bili pripitomili i prefarbali u crnu boju. Ostali galebovi su ga smatrali izdajnikom, htjeli su da ga ubiju, pa se Marko nije udaljavao od ribarske barake, gdje je svako jutro, zajedno s mačkama, čekao ribare.

Dva galeba su se stalno smjenjivala na straži oko barake i kad god bi Marko pokušavao da pođe u šetnju obavještavali su preostale galebove da ga stignu i unište.

Kad je čuo vrisku mački, Marko je zaboravio na opasnost i pošao da im pomogne. Galebovi su to iskoristili i ubili ga.

Evidencija

Jednog dana rukovodilac radova u logoru, zvao se Alojzije, naredio nam je:

- Peti paviljon na branje cvijeća!

Razmilili smo se po otoku da beremo smilje koje je uprava logora koristila za spaljivanje algi i travuljina na brodovima. Osuše smilje, poliju ga benzinom i tako očiste brodove za farbanje.

S Vojom sam se udaljio od grupe. Zabasali smo u jednu uvalu, kad tamo ugledasmo daščice pobodene u zemlju. Na svakoj je bio upisan broj. Zgledali smo se, skamenjeni i jedan i drugi. Bili su to grobovi naših ubijenih drugova. Najprije su ređani jedan pored drugog, a potom rasuti svud okolo, gdje je bilo makar malo parče zemlje.

Prišli smo još bliže. Počeli smo da brojimo, bilo je više od 200 daščica.

- Ovdje nema mjesta za jednog čovjeka - reče Vojo, držeći se za jednu daščicu. - Ovdje čovjek nije mogao biti sahranjen!
- Zašto su onda stavljali daščice.
- Radi zakonitosti! Znaš koliko oni polažu na zakonitost. Sve su ih bacili u more, a daščice su poboli radi evidencije. Ostaće tu sve dok im ne isteknu kazne!

Spaljivanje pisama

Poslije teških i preteških godina mučenja ostalo mi je bilo još deset predugih dana do izlaska iz logora smrti.

Sobni starješina mi je rekao da moram otići kod isljednika radi sređivanja dokumenata i eventualnog odobrenja da sa sobom ponesem pisma i neke zabilješke koje sam vodio u logorima. Znao sam da zločince ne treba nizašta moliti, ali ipak sam riješio da odem kod isljednika da bih sačuvao makar neke uspomene na čemerne godine provedene u pet logora smrti.

- Što si došao?
- Vi ste me pozvali. Osuđenik Stanoje Brajović.
- Hm. Da.
- Izdržao sam kaznu i treba da pođem kući.
- Pa šta?
- Imam pisma koja sam dobijao od kuće, a u posljednje vrijeme sam bilježio i neke detalje iz rata. Ostavio bih sve to da pregledate, i ako je moguće da mi dozvolite da to ponesem sa sobom.

On je ćutao, a na vrata je banuo drugi isljednik.

- Ko ti je ova cvjećka - upitao je.
- To ti je jedan novi književnik.

Pridošlica me zagleda, unese mi se u lice i reče:

- Poezija ili proza?

Ćutao sam, jer sam vidio da me ismijavaju.

- Poezija ili proza - upitao je još oštrije.
- Proza - rekao sam.
- Da, da. Proza. Vrlo dobro. Mi nemamo prozaista. Nego odakle si?
- Iz Crne Gore.
- Dabome. Crna Gora nema prozaista. Mihailo Lalić. Šta je Mihailo Lalić? Šta je on jedan? Ništa. Imao sam jednog književnika u grupi. Piše pjesme. Dobije pismo od žene i napiše pjesmu. Kad ne dobije pismo - proza. Poslao sam ga na Velebit radi inspiracije. Kako bi bilo da i tebe tamo pošaljemo?
- Kako hoćete, ako nađete za shodno možete me poslati.
- Radi inspiracije...
- Odavde se ništa pismeno ne može iznijeti - reče isljednik.

Narednih dana čitao sam pisma da bi ih zapamtio. Od prvog do posljednjeg. Prva rečenica prvog pisma počinjala je:

- Vjerovati nijesam mogla da si se javio...

A posljednja rečenica posljednjeg pisma:

- Bićemo uvijek zajedno, nikada, nikada se više nećemo razdvajati...

U ROBIJAŠKOM ODIJELU NA SLOBODU

Trinaesti je oktobar 1956. U robijaškom odijelu brodom preko Rijeke izlazim na slobodu.

Blag je dan, sa suncem. Neki mladići na brodu igraju karte. Prvi put poslije sedam godina sam bio među narodom, ženama, djecom. Kao da sam tek progledao. Hvatao me neki strah i stid. Od čega - ne znam. Da li zbog susreta željenih i očekivanih, da li od bojazni da me opet ne vrate u isti logor... Da li zbog prevelike tuge za onim što sam izgubio, da li zbog drugova koje sam ostavio u logoru koji su mi davali oproštajne zavjete da istrajem u toj borbi za ljudske ideale, da li zbog mirisa slobodnih kuća, čeljadi, njiva... Ili je to nabujala prevelika radost, koja hoće da mi raskine grudi.

Hoću li znati da koračam kroz svijet, hoću lise ikakoviše snaći u životu?...

Gledam obale, kuće, narod. I ćutim. Ćutim kao zaliven. Kruto držim objavu da sam izdržao robiju i dozvolu za kretanje. Bojim se da je ne izgubim.

Neću više nikome dozvoliti da me uhapsi

Iz strahota gulaga izašao sam sa mnoštvom pitanja na koja nijesam smio ni da tražim previše odgovora, ali i sa jednom čvrstom odlukom: nikome neću dopustiti da budem uhapšen. O tome sam odlučio na Golom otoku, o tome se dogovarao sa Lakićem Bulatovićem još na Banjici. On je bio moj ratni, zatvorski, a biće i moj emigrantski drug.

Mi smo još u zatvorskoj sobi broj 56, nekoliko dana uoči mog suđenja razmatrali detaljan plan bjekstva. Lakić mi je tada pričao kako je pohvatan čitav Sreski komitet KP u Bijelom Polju, koji se bio odmetnuo u šumu, na čelu sa sekretarom Ilijom Bulatovćem. Oni su se Udbi bili predali na časnu riječ Sava Joksimovića da im se ništa neće dogoditi. Povjerovali su mu i predali se. A Savo ih je zatim pobio na licu mjesta. Da bi tragedija bila veća, ironijom sudbine i istorije, neposredno poslije njihovog hvatanja i pogibije, uhapšeni su i osuđeni na dugogodišnje robije članovi štaba za njihovo hvatanje: Veljko Krstajić, načelnik milicije za Crnu Goru, Boško Radonjić, šef Udbe za Podgoricu, Miro Kruščić, načelnik jedinica KNOJ-a. Pohapšeni su i milicionari koji su učestvovali u ovoj hajci.

Čudna je bila zatim sudbina toga našeg dogovora. Dok smo na Svetom Grguru bili bojkotovani, našli smo se kod upravne zgrade zatvora pred raportom. Tada smo se dogovorili da nezavisno jedan od drugoga, svaki svome isljedniku, ispričamo ovaj naš dogovor, da bi oni tako pomislili da smo iskreni i da smo riješili da „raščistimo“ sa svim svojim grijehovima. To smo učinili zbog toga što nijesmo mogli znati da li ćemo moći da izdržimo sva mučenja koja nam predstoje, pa bi se moglo desiti da jedan prizna a onaj drugi ćuti i da zbog toga bude uništen. Takve stvari, kao što su organizacije bjekstva, isljednici i vaspitači nijesu zaboravljali ni opraštali. Mi smo se oslobodili takvih sumnji, riješili da to napišemo u izjavama za isljednike i pri tom odlično shvatili jedan drugog da se time naš dogovor ne briše, nego utvrđuje i, uspjeli smo. Lakić i ja smo na kraju ostvarili svoj dogovor.

Samo sam mislio kako da ne podivljam

Kada sam izišao sa Golog otoka i dalje mi je bilo sasvim nejasno kako se sve to moglo odigrati. Nijesam mogao da razumijem sve te postupke prema ljudima. Nijesam mogao da vjerujem da su nam sve one patnje nanosili ljudi sa kojima sam zajedno ratovao, sa istim ciljem i u istim mukama. Moji ratni drugovi su naši surovi isljednici, upravnici logora, cinkaroši. Rat poživotinji čovjeka, ali u našem ratu dobro je ipak imalo svoju vrijednost, a zlo svoju. U logoru sve se to izgubi. Nema vrijednsti. Nema dobra.

Iz logora sam izišao i sa osjećanjem neke ogromne nepravde, jer su ovaj sukob između Tita i Staljina najviše i najteže platili najugledniji učesnici rata - oni koji su izveli partizansku revoluciju. Gotovo čitav ratni sastav Pete crnogorske brigade našao se u ibeovskim logorima. Strašno mi je bilo kada

sam tamo vidio u onom jadnom stanju njene komandante i komandire. Mučiti takve ljude onim mukama samo zato što su nešto rekli ili i nijesu rekli, nego su se našli na spisku nekoga ko je za njih napisao neku izjavu, bilo je sasvim nevjerovatno. Sve to ostalo mi je do kraja potpuno neobjašnjivo.

Iz logora sam izišao sa još jednom opsesijom: da sam ispao velika budala što sam uopšte dozvolio da budem uhapšen. U logoru sam uspio da opstanem boreći se svim svojim razumom. Samo sam mislio o tome kako da ne podivljam, kako da ostanem čovjek. Ništa nisam razumio kako to i zašto ja treba da se pravaspitam ili da budem uništen. Zašto da budem uništen? Zašto da se žrtvujem? To više nije bila ona borba sa Nijemcima, sa neprijateljima. Potpuno smo bili dezorijentisani. Svijest pomućena. Sve nejasno. Odjednom neki drugi frontovi, a svi smo jedni drugima neprijatelji. Do juče saborci. Lako je bilo prkositi u vrijeme rata fašistima, lako je bilo držati se pred njima hrabro i dostojanstveno. Znali smo - zašto.

Logori su obilježili moju sudbinu

Logori u kojima sam proveo sedam strašnih godina predstavljaju poseban pečat, utisnut u moju sudbinu. Poslije šest mjeseci provedenih u samici na Banjici, u istražnom zatvoru, osuđen sam na tajnom procesu na devet godina strogog zatvora sa prisilnim radom i dvije godine gubitka građanskih prava. Obrazloženje je bilo da sam kriv zbog „izdaje partije i naroda“, organizovanog rada protiv državnog i partijskog rukovodstva, zbog agitacije i propagande na liniji IB i „izdaje vojničke zakletve“. Vrhovni vojni sud mi je kasnije smanjio kaznu na sedam godina.

Naknadnom naredbom Saveznog sekretara za narodnu odbranu lišen sam svih odlikovanja i preveden od aktivnog pukovnika u čin rezervnog borca. Moja Zora nije znala gdje se nalazim. Kaznu sam izdržao na ostrvima sjevernog Jadrana: na Svetom Grguru, Golom Otoku i Ugljanu kod Zadra i u Velikoj Gradiški i Bileći.

Takva zlopaćenja i ponižavanja kao što su bila u ovim zatvorima i logorima nijesu opisana ni u knjigama Solženjicina, Grosmana i Šarlamova.

TAKVIH ČUDOVIŠTA NIGDJE NIJE BILO

Šta reći poslije svih ovih mučenja? Da li se i jedan politički ili religijski pokret tako bezočno, sadistički obračunavao sa svojim bivšim vjernicima i jereticima, kao što je to činio komunistički?

Odgovor je, na žalost, negativan. Takva čudovišta, kao što su bila ona na Golom otoku, Svetom Grguru, Ugljanu, Bileći i Staroj Gradiški novija istorija nije upamtila. Svi mi koji smo tamo bili zatočeni bezbroj puta smo se u očajanju, raspamećeni i raspolućeni, pitali:

- Gdje se nalazimo, šta se ovo dešava s nama, ko je sve ovo izmislio, zašto se sve ovo čini, da to nije smišljen plan neke mračne strane sile?...

Sjećam se jednog Golootočanina koji je u nervnom rastrojstvu satima izbezumljeno gledao prema moru. Plašeći se da nije poludio, prilazili smo mu jedan po jedan i pitali ga:

- Šta gledaš?

Ćutao je, činilo se da nas i ne čuje.

Sjutradan smo ga opet ugledali na istom mjestu. Tek poslije našeg upornog navaljivanja procijedio je:

- Gledam na koju je stranu Jugoslavija.

Tu zagonetku tamo nikad nijesmo razriješili. Ni po izlasku iz logora nikako nijesmo uspijevali rastumačiti zašto su nam sve to učinili, niti zašto nas, i poslije svih muka i tortura kakve svijet ne pamti, i poslije izlaska na slobodu progone, žigošu i preziru, proglašavajući nas građanima drugog reda i ruskim špijunima.

Tražeći odgovore vanredno sam se upisao na Filozofski fakultet u Sarajevu, ne bi li mi filozofija, kao majka svih nauka i učiteljica života i mudrosti, pomogla da dešifrujem tu neviđenu enigmu. Taman mi se učinilo da neke odgovore o tim čemernim vremenima nazirem, došlo je novo iznenađenje. Sve je palo u vodu. **Izmiriše se s Rusima, Tito se vrati svojoj staroj ljubavi, izgrliše se i izljubiše, podijeliše jedni drugima ordenje, a nama naši nekadašlji drugovi rekoše:**

- **Vi ste izdajice i vaš položaj ni najmanje ne zavisi od naših odnosa sa Sovjetskim Savezom i drugim zemljama**

socijalizma. Ti odnosi mogu biti dobri, mogu biti rđavi, za naš odnos prema vama to nema nikakvog značaja! Vi ste izdali Tita, partiju i narod u najtežem času!

Eto, tako su oni izdaju, koja nije ni postojala, još jednom proglasili gotovim faktom. Kad su se uplašili za svoju vlast i privilegije, pohapsili su nas, pretpostavljajući da ih možemo izdati, kad su se uplašili ruskih padobranaca, bacili su nas na Sveti Grgur, pa na Ugljan, pa na Goli otok, a kad su se uplašili podmornica, strpali su nas u Bileću, držali nas kao taoce, ubijali, mučili, razarali naše duše.

Tito je na manevrima u Čačku govorio:

- Ako nas Rusi napadnu ovi prvi metak neće dočekati!

A kad su se pomirili, kad su svoju vlast učvrstili našom krvlju, „za naš odnos prema vama to nema nikakvog značaja". Šta su time htjeli? Da ponovo dokažu da mogu činiti što hoće, da im zakon leži u topuzu, a onome kome zakon leži u topuzu - „tragovi mu smrde nečovještvom".

Kasnije, kad sam od svega što se desilo bespomoćno digao ruke, prvi odgovor našao sam kod jednog filozofa iz XVI stoljeća:

- **Ubiti čovjeka radi Hrista - nije zločin, naprotiv, to je najveća slava!**

Zavjerenička organizacija

Kako objasniti činjenicu da je Tito Kandidacionoj komisiji V. zemaljske konferencije KPJ, 1940. godine, u Zagrebu dao listu budućih članova i kandidata za CK KPJ, a da ni sami članovi Kandidacione komisije nijesu znali koga predlažu, jer su na Titovoj listi bili ispisani samo pseudonimi? Kako shvatiti činjenicu da je ta i takva lista prihvaćena jednoglasno, bez diskusije, a da ogromna većina prisutnih uopšte nije znala ko se krije iza kog psuedonima?

Ili, kako razumjeti to da je on svojim izabranicima i sam davao pseudonime, pa je na toj istoj konferenciji, ne znajući kako se zove Svetozar Vukmanović, pokazao na njega, zastao i dodao: Tempo. I tako je i ostalo.

Ili, kako tumačiti to da ni borci proleterskih brigada sve do 1943. godine, do drugog zasijedanja AVNOJ-a, nijesu znali ko su najviši rukovodioci našeg pokreta. Nijesu znali da je Tito Josip Broz a i ostali su se koristili samo pseudonimima - Bevc, Veljko, Marko, Crni, Plavi...

Takvu misteriju oko njihovih imena je teško objasniti.

To je logika zavjereničke organizacije, možda i više od toga, jer, koliko znam, takva praksa nije bila raširena ni u jednom drugom političkom pokretu ili organizaciji.

Kad je čovjek pseudonim ljudi su masa, a narod široke narodne mase

Svaki teror, pa i onaj koji je pedesetih godina XX vijeka vladao u našim jugoslovenskim logorima, počiva na naopakoj, antiljudskoj pretpostavci da čovjeku trebaukinuti pravo na sumnju, na tajnu i na razmišljanje sopstvenom glavom.

Sumnja nije samo mogućnost, već i nužnost. Najopasniji grijeh se sastoji u tome što ljudi vjeruju u ono u šta treba da sumnjaju. Ako čovjeka tjeraš da u nešto vjeruje po svaku cijenu, time negiraš njegovo biće, njegovu savjest, iskustvo i razum. A svako ko ognjem i mačem tjera drugog da naziva zabludom ono što se u njegovom ubjeđenju javlja kao istina, zahtjeva od njega licemjerje, nemoral, samonegaciju, cinizam.

Sav postupak tzv. prevaspitanja u našim gulazima bio je zasnovan na ispiranju mozgova, na licemjerju, rušenju unutrašnjeg svijeta ličnosti, na pravu na sumnju i tajnu. A tajna je unutrašnja nasušna potreba svakog čovjeka. Ono što nosiš u duši ne može biti potčinjeno tuđoj volji. Čuvati tajnu, ono što je neko samo tebi povjerio, vrlina je originalne, snažne ličnosti, a zavjerenička, teroristička struja našeg pokreta je sve to srušila.

Ljudi su za njih predstavljali oruđe u njihovim rukama. Čovjek je pseudonim, ljudi su masa, a narod široke narodne mase. Ideologija je maska za terorizam i zavjeru, a ustanak 1941. godine i borba protiv okupatora forma kroz koju se mora proći da bi se uzela vlast. Neprijatelj nije samo onaj ko je na „drugoj strani“ „barikade“, već i svaki pripadnik tvog pokreta koji nije spreman na slijepo pokoravanje. Nasilje i terorizam, a ne ubjeđivanje postali su tako unutrašnji me-hanizam samog pokreta.

Tu liniju u naš pokret unijeli su stari kadrovi, pogotovo oni koji su djelovali u teškim ilegalnim uslovima borbe, u kazamatima ili u emigraciji. Oni su primali u SKOJ i partiju samo one koji su bili spremni da se odreknu prava na lični život, da sve, ama baš sve, podrede organizaciji, i da se u slučaju padanja u ruke neprijatelja drže kao što se Dimitrov držao na Lajpciškom procesu. U uslovima za prijem nigdje se nije pominjala naša zemlja, sloboda,

narod, kultura, demokratija, nego samo konspiracija, poslušnost, odanost. Kao tri Božije zapovijesti.

Prijemom stotina i hiljada novih članova ta linija je pred rat i u ratu malo popustila, ali je odmah poslije rata, kad se učvršćivala vlast, ponovo osvojila cijelu organizaciju. Opet konspiracija, poslušnost, odanost. Više nijesmo bili borci naroda, već vojnici partije. Bez nje se nijesi mogao zaljubiti, zaposliti, preseliti, vjenčati, misliti.

Posljedice su ovog puta bile mnogo gore i pogubnije nego prije rata, jer sad je vlast bila u našim rukama.

A kad je se Staljinov kult zamjenjivao Titovim, saborci koji nijesu postali totalni vjernici, svi koji se preko noći nijesu mogli preorijentisati na zamjenu jednog božanstva drugim, postali su jeretici, izdajnici i najveći neprijatelji. I tako, pod okriljem novog božanstva poče teror. I to isti onaj koje je i prvo božanstvo uvelo kad se preko leševa svojih saboraca pretvaralo u „mudrog učitelja i vođu“. U bogočovjeka.

I jedno i drugo božanstvo pozivaše se na svoju svjetskoistorijsku misiju, na istinu i pravdu, na svoje mesijanstvo. Razlika je samo u tome što novi teror nije bio tako masovan kao onaj prvi, ali on ga je u nečemu ipak nadmašio. U balkanskom sadizmu, strogo kontrolisanom bezumlju i povampirenoj svireposti najviše, a poslije su decenijama govorili da je to bilo neizbježno, da to nijesu bili logori no radilišta, samoupravljanje na djelu. Većeg cinizma nijesam srio ni u životu ni u literaturi.

Radili su bukvalno što su htjeli. Ja sam osuđen na četrnaest godina zatvora i tri godine gubitka građanskih prava poslije izdržane kazne. Žalio sam se, kazna mi je smanjena, ali mi to nijesu saopštili. Smanjili su je najpre na devet, pa na sedam godina, ali krili su to od mene da bi mi nad glavom stalno lebdjela višegodišnja robija, da bi me što više razorili i natjerali na što veća poniženja.

Ne mogu reći da i kod mene nije bilo povremenih kompromisa i ustupaka. Recimo, kada smo pred terorom Udbe pobjegli u Albaniju, potpisivali smo pozdravne telegrame Enveru Hodži, ali kako bi se izvukli otuda i što bi s nama bilo da to nijesmo činili. Bilo je ustupaka i na Golom otoku, verbalnih poziva da se revidira stav, učešća na političkim časovima na kojima se veličao naš omiljeni vođa i šegove mjere preispitivanja, ali ko takve ustupke nije činio?. Takvog tamo nije bilo!

SUKOB DVA KULTA LIČNOSTI

Konflikt Staljina i jugoslovenskog rukovodstva bio je, u stvari, sukob dva kulta ličnosti. Najveći broj ljudi je mislio da će i to brzo proći, a drugi su to sve doživljavali kao moguću dobru priliku za sticanje karijere. Ja se, inače, nikada nijesam smatrao informbirovcem, a nikada se nijesam ni opredijelio za Informbiro. To stalno opredjeljivanje za ovu ili onu ličnost, nijesam mogao da podnosim. Ja gledam na ideje, a ne na ličnosti, za razliku od većine. Tako je bilo na primjer, u Albaniji, kada smo tamo emigrirali: ili Vlado Dapčević ili Milan Kalafatić; prije toga: ili Tito ili Staljin; sada ovdje, u Rusiji: ili Gorbačov ili, na pri-mjer, Jeljcin... Takvi sukobi i moj odnos prema njima su određivali moju sudbinu. Pa ipak, ja sam na kraju krajeva izišao nekako kao pobjednik. Pobijedila je linija trpeljivosti i tolerancije.

Obostrana pretjerivanja

Mislećim ljudima 1948. nije bilo jasno šta se to dešava: do juče smo imali najbolje odnose sa Rusijom, sa Sovjetskim Savezom, sa Staljinom. Sovjetski Savez i Rusija su za nas bili jedno te isto, a sa Rusima imamo gotovo iskonske veze, tradicionalne, kroz literaturu, kroz oslobodilačke ratove.

Aleksandar Blok je branio doktorsku disertaciju o srpskom narodnom eposu, Hercen je pisao o Srbima, Tolstoj, takođe, a o tome ko je sve od naših stvaralaca i revolucionara bio pod ruskim uticajem da i ne govorim, ali da pomenem bar neke starije: August Šenoa, Svetozar Marković, Filip filipović, Sima Marković. I sada odjednom, sukob.

Uz sve to valja imati na umu i to da je unutar KPJ kritika bila vrlo ograničena, da skoro nije ni postojala u odnosu na rukovodstvo. Gotovo sva rukovodstva poslije rata su se postavila tako visoko iznad partije da obični, ali ne samo obični članovi, nikako nijesu mogli da kritikuju rukovodstvo, bilo zbog čega. Stvorio se jedan odnos idolopoklonstva prema vrhu. Nedostatak te kritike na neki način 1948. se kompenzirao uzajamnom kritikom među partijama. Svađali su se bogovi, a plaćali Atinjani.

Spor između Tita i Staljina prebačen je na neki fundamentalni spor, na međudržavne odnose. Osobito je bila nepravilna druga rezolucija Informbiroa, jer je nazvala jugoslovensko rukovodstvo fašističkim, zemlju proglasila kulačkom, da se prodala Zapadu i mnogo drugih sličnih stvari. Ja nijesam mogao da dijelim sa njima takvo mišljenje, isto kao što nijesam mogao da razumijem zašto je i sa naše strane bilo pretjerivanja, kao na primjer, da su Rusi sabotirali našu NOB, jer nijesu slali avione u pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci na Žabljak, 1941. godine, kako je pisao Moša Pijade. A kako su oni mogli iz Moskve slati avione, kada su im Nijemci bili pred Moskvom? Jedva da su i sebe odbranili. A možda su
se i bojali: ako budu pomagali komuniste u Jugoslaviji, onda njima saveznici neće pomagati, a radilo se o strašnoj borbi na život i smrt. Onda se odjednom počelo govoriti i o tome da su Rusi javno bili i protiv formiranja Prve proleterske brigade, a svako zna da nas nijesu Rusi pomogli, da mi ne bismo mogli izići na kraj sa tako jakim neprijateljem, kakvi su bili ustaše i četnici.

Svoja mišljenja o svemu tome ja tada nijesam iznosio. Nijesam učestvovao ni u raskrinkavanju ljudi koji su bili uhapšeni pod optužbom da su se izjasnili za IB. To se nije slagalo sa mojim karakterom, da odjednom, kada se neki čovjek uhapsi, svi javno počnu da govore o njemu kao da je od prvog dana bio izdajnik, karijerista, propalica, ili šta bi mu već prilijepili. Bilo mi je jasno da se u cijelom ovom procesu još više gubila lična samostalnost, čak više nego u ratu. U ratu smo imali slobodu da kritikujemo komandira ili komandanta na partijskom sastanku, na primjer, za nepravilno vođenu akciju na Sitnici, ili na Livnu, ili slično.

Rasprava o Informbirou i čitava ta stravična hajka na ljude počela je neposredno poslije Petog kongresa KPJ, koji je Tito zaključio parolama u slavu Staljina, govoreći da je sav nesporazum u tome što je Staljin nepravilno informi-san. Tako je govorio i Kardelj, zaboravljajući da je on sam još 1946. i 1947. pisao da Jugoslavija treba da pripada Sovjetskom Savezu, kao njegova državna jedinica. Da ne govorim o tome kako smo se u ratu borili sa parolom „Od Jadrana do Japana“. Bio je to onaj čuveni, utopijski partizanski internacionalizam, koji nas je nosio kroz stradanja u tom ratu.

Kult

Kult Titove ličnosti započeo je još prije rata, kada je on vodio krstašku borbu protiv Petka Miletića i svih drugih komunista koji su mu se ispriječili na putu da postane se-kretar CK KPJ. Sve njih on je po starom receptu Kominterne proglašavao „frakcionašima" i „trockistima", a odanost navodno Kominterni, a u stvari njemu lično, smatrao prvim i jedinim uslovom odanosti pokretu i socijalizmu.

Ipak, Titov kult je u većem dijelu rata postojao samo u rukovodstvu, a ne i među borcima, običnim članovima partije i nižem i srednjem starješinskom kadru. Oni su, za razliku od vrha, veličali borce - heroje sa fronta i to uglavnom tek onda kad su oni poginuli u borbi.

Kult Titove ličnosti borcima je nametnut tek 1944. godine, kad se rukovodstvo primaklo realnoj vlasti. Te godine su nam prvi put zamjerili što malo popularišemo Vrhovnog komandanta. Tad sam bio rukovodilac političkog odjeljenja 13. hrvatske proleterske brigade „Rade Končar“, a članovi polit odjela bili su Judita Alargić i Antonije Isaković. Sjećam se da se govorilo kako nam to Rusi zamjeraju. Dobili smo direktivu da taj krupni nedostatak što prije ispravimo. Tako su ubrzo počele da iščezavaju pjesme koje smo pjevali o Radu Končaru, Slaviši Vajneru Čiči, Baji Sekuliću, Mladenu Stojanoviću, Simeli Šolaji, Marku Oreškoviću... Sve se postepeno pretvorilo u jedan kult, kult Josipa Broza, kult Tita kao bogočovjeka, u svojevrsni religiozni fanatizam.

Naš pokret je tako mijenjao svoju suštinu, sve je podređeno služenju jednom čovjeku. Pamtim kako je general Kovačević u bivšoj vili Dragiše Cvetkovića u Nišu čitavu noć pisao telegram Vrhovnom komandantu povodom njegovog rođendana, jer mu se onaj telegram koji smo mi sastavili nije dopao. Satima je brisao znoj sa čela tražeći što ponizniju i uzvišeniju riječ koja će ganuti našeg vođu. Nastao je grabež za počastima i privilegijama, činovima i ordenjem, stanovima i automobilima i, što je najgore, za vlašću nad ljudima.

Metode komandovanja prenijeli smo i na ekonomiju, poljoprivredu, kulturu. Odsustvo kompetentnosti i demokratije nadoknađivali smo odanošću i propagandom.

Pritisli smo narod velikom, za naše prilike, prevelikom armijom i tajnom policijom.

Sjećam se, jedan seljak u Bosni je rekao:

- Dobro je, samo kad bi bilo malo više Hunre i manje Hozne.

Bilo je, naravno, i članova partije kojima su zasmetali diplomatski magacini, privilegije i nezajažljive ambicije rukovodilaca. Na sebe su skretali pažnju skromnošću koja je ranije krasila naš pokret, a još više poluglasnim

kritikama bahatog odnosa vlasti prema narodu. Budno oko je sve to pratilo i registrovalo. Prilika za obračun s njima ubrzo je naišla.

Šifra se zvala 1948. Titov kult u vrhu KPJ i Jugoslaviji već je bio toliko izgrađen da je bilo pitanje dana kada će on zamjeniti onaj predašnji, Staljinov, koga je u Jugoslaviji stvorio sam Tito, i pomoću kojeg je došao na vlast. Taj dan je preko noći i došao i obračun je počeo. Ne samo sa onima koji taj nagli obrt nijesu mogli da razumiju, već i sa onima koji se pred kraj rata i neposredno poslije njega nijesu svesrdno priklonili vjerskom obredu oko Titove ličnosti. Sa svima koji se nijesu iz sve snage složili da se i partija i Jugoslavija i cio narod svedu na jedno ime. Na ime Josipa Broza Tita.

Oko njega je sve bilo lažno

Tito je proživio svoj vijek kao bog na zemlji. Slavljen je zbog otpora Hitleru i Staljinu, imao je vlast, slavu i bogatstvo kao rijetko ko u istoriji, vladao je bez ikakvih ograničenja, cijelu zemlju je, sa malim izuzecima, natjerao na poslušnost.

Ipak, smatram da je sve to samo jedan dio istine. On je produkt svoga vremena i sistema kojeg je stvorio. On je njegov tvorac, ali još više i njegova žrtva. Ne vjerujem da su srećni ljudi koji tako dugo ostanu na visokoj stepenici vlasti gdje nema iskrenih ljudskih odnosa, ljubavi, drugarstva i iskrenosti, gdje je sve lažno i izvještačeno. On je, svakako, imao i neke pozitivne osobine, ali veza između pozitivnih i negativnih vrlina je veoma bliska. Pozitivne se lako pretvaraju u negativne, što vrlo vješto koriste ulizice i karijeristi, koji će za strah reći opreznost, za drskost energičnost, za tvrdoglavost upornost, za halapljivost ljubav prema životu.

Tita u tom pogledu treba žaliti. Predugo je živio u laži i nasilju, pretvarajući se u njih i sam.

KUPANJE KOD MARE KECMAN

Iz zatvora smo stigli svojim porodicama, ako one nijesu bile uništene i ako je imao ko da nas čeka i gdje. Ako te se žena nije odrekla, onda je ostala bez posla i bez stana, što je bio slučaj sa mojom Zorom, kojoj je sestra u Sarajevu ustupila jednu sobu za život.

Jednog dana Zora i ja pođemo u Novo Sarajevo kod njene prijateljice Mare Kecman. Njih dvije su radile zajedno u bolnici i bile bliske, pa smo ponijeli sa sobom peškire i donji veš da se Zora i ja kod Mare okupamo, jer mi kupatilo nijesmo imali, a gradsko nije radilo.

Jednom udata, pa razvedena, Mara je sada bila pred novom udajom. Zora joj je pomagala da nađe mladoženju.

Mara je bila kapetan po činu, iz rata. Imala je i dobar stan i dobru platu, svjesna svoje ljepote, gledala je svaku priliku s visine. Tako su prolazile godine. Njeni nekadašnji drugovi postali su generali i pukovnici, našli sebi nove saputnice, a Mara je sve češće pokazivala fotografiju kojom se dičila i tješila, na kojoj je igrala kozaračko kolo pored maršala Tita. Sada je bila spremna da se uda za nekog informbirovca, kojeg joj je Zora predložila...

Čekala nas je sa nestrpljenjem. Kuća joj je blistala od čistoće. Na stolu - „Borba", iz koje je čitala neki dugački Kardeljev članak objavljen na četiri stranice. Nju su bili zadužili da na sutrašnjem sastanku referiše o tom članku. Molila me je da joj pomognem. Dok se Zora kupala, ja sam joj čitao pasus po pasus članak u kome se govorilo o radu kućnih savjeta. Kardelj im je pripisivao neku istorijsku misiju, otprilike kao što je jednu malu pobunu u Njemačkoj 1953. ocijenio kao najveći istorijski događaj poslije Oktobarske revolucije.

Kada sam završio čitanje primjetio sam da je Mara vodila tešku borbu sa sobom da ne zaspi. Pokušao sam da je uvedem u temu tako što sam je nagovarao da ponešto iz teksta ponovi. Uzalud. Sa proradom nikako nije išlo. Onda se Mara sama od sebe trže i priupita: „Je li, Stanoje, je li Kardelj najveći političar svijeta?“ Ja zaćutah, shvatih da od Marinog „prevaspitavanja“ nema ništa i rekoh: „Jeste, Maro, jedan od najvećih!“

Mara zadovoljno utonu u dremež, a meni po onom neobjašnjivom zakonu povezivanja asocijacija zapara sluh onaj tanki tenor sa Svetog Grgura,

koji je „zavodio" pjesmu, a čitav paviljon iznemoglih, oboljelih i polumrtvih robova ponavljao za njim iz sveg glasa:

Procvetala ljubičica plava
na jastuku gde drug Tito spava.
Procvetala ljubičica bijela
na jastuku Edvarda Kardelja.

Onda one jezive parole, kada jedan glas vikne: „Tito!“ a drugi odgovaraju: „Istina!“ zatim: „Tito“, a oni: „Pravda!“ On: „Tito!“, a oni: „Pobeda! Ura, ura, ura!

„Čiji smo mi, drugovi?!“ - jaukne oporo jedan glas. Pita glas izmučene ojađene logoraše dok čekaju raport za prebrojavanje, vazduh se zatrese od tog glasa, kao da ga je opalila granata. I svi, kao topovska salva, u glas odjeknu: „Titovi!" A čiji je Tito? „Naš, naš, naš.“

Zorine suze

I poslije 1955/56, kada su se već normalizovali odnosi Jugoslavije sa SSSR nas su i dalje smatrali opasnim domaćim neprijateljima. Te 1956. godine Rusi su ušli u Mađarsku. Tito se s njima složio da je intervencija pravilna, a kod sebe ni po koju cijenu nije dozvolio da se na nešto slično i pomisli. Računali smo, ako nas i dalje smatraju opasnim unutrašnjim neprijateljima, glava nam stalno visi o koncu. Svaki poremećaj odnosa Jugoslavije i SSSR mogao bi direktno uticati na naše sudbine.

Tada je održan i Sedmi kongres SKJ, na kojem je usvojen novi Program partije, zbog kojeg su delegacije drugih socijalističkih zemalja napustile kongres. Proces normalizacije, koji je započeo Nikita Hruščov, bio je time prekinut i nastupila je nova faza sukoba i udaljavanja.

Tih dana oficir Udbe Jarićević, zadužen za informbirovce u Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove, rekao je mojim drugovima Čedu Jovanoviću i Vukašinu Miliću: „Vi se svuda krećete grupno, imate ista politička mišljenja, a od toga do formiranja organizacije samo je jedan korak. Ali, znajte, za vas su barake spremljene!

Da su vlastodršci bili spremni na sve znali smo po stupanju Jugoslavije u Balkanski pakt, uzimanju američke pomoći, Titovom susretu sa grčkim

kraljem, okretanju zemlje Zapadu i širenju antisovjetizma. Taj novi put vlastodršci su označili kao istorijsku misiju Tita i partije.

Drugog izlaza nijesmo imali: da ne bi bili potpuno uništeni, odlučili smo se na organizovano djelovanje.

Učeći se na sopstvenim porazima, povezivali smo se i stvorili organizaciju. Među nama je došlo do različitih mišljenja o tome da li učvrstiti postojeću organizaciju i dati joj zavjerenički karakter ili je hitno i što više omasoviti. Ja sam bio pristalica ovog drugog. Oko toga smo se sporili i na sastanku našeg Inicijativnog odbora u Sarajevu, pa je trebalo da ja odem u Beograd da se tamo dogovorim sa drugovima. Bio sam na velikim mukama kako da to saopštim mojoj Zori.

Osjetila je da se radi o nečem vrlo opasnom, što nas može dovesti do lične katastrofe. Objašnjavao sam joj da u Beogradu gostuje fudbalska reprezentacija Engleske i da želim da gledam tu utakmicu. Drhteći me je molila i preklinjala da ne idem. Pričao sam joj da odavno nijesam gledao međunarodne fudbalske utakmice, da imam nekoliko besplatnih vožnji željeznicom kao nosilac „Partizanske spomenice“ i da treba da ih iskoristim. Na kraju je muklo rekla: „Ja sve znam. Ja znam da se ti sastaješ sa svojim drugovima i da sve to radiš organizovano. Zar ti nije bilo dosta svega? Zar hoćeš da sasvim razrušiš našu sreću?!“

Govorila je kroz suze. Nijesam mogao da promijenim odluku, a na njenom licu se umjesto suza pojavio protest, pa srdžba. Pošla je prema prozoru. Pomislio sam - baciće se kroz prozor. Naglo sam joj prišao, okrenuo je prema sebi: u ruci je držala žilete... Htjela je sebi da prereže vene... Poslije sedam godina mučeničkog iščekivanja moga povratka i ljubavi koju smo gajili jedno za drugo, imala je pravo da traži od mene da promijenim odluku, a mene je nosio dug prema ideji, prema mom narodu, prema drugovima koji su pali na Sutjesci, ostali na Golom otoku. Tu je bila i naša organizacija, čijem sam se stvaranju radovao više nego onom prvom prijemu u partiju, 1940.

Odlučili smo da prošetamo. Govorio sam joj da može ponovo doći do hapšenja i da ja neću dozvoliti da im ponovo padnem u ruke. Ona je bila uporna: neće te dirati, ako budeš miran. A ja sam joj pomalo nemilosrdno uzvratio:

„Tako mnogi misle i u takvim iluzijama se kriju mnoge nesreće i tragedije. Zar zbog takve iluzije nije stradao i tvoj otac?“

I tu sam zastao. U jesen 1942. godine njenog oca Nikolu odvele su ustaše iz Bugojna, zaklali ga i bacili u jamu kod Gornjeg Vakufa. A došli su po njega pod izgovorom da treba da ide u srez samo nešto da potpiše. Tamo ih je čekao kamion, vezali ih i tako ih je stigla sudbina mnogih Srba u ono vrijeme. Zori je tada bilo svega 13 godina. Sjutradan je sa dvije sestre i majkom pošla u šumu prema Vitorog planini. Baš tuda je prolazio naš bataljon i nama su u

štabu saopštili da dvije djevojke žele da stupe u partizansku vojsku. Tada sam Zoru prvi put vidio.

Sada sam se pribrao i odgovorio joj: „Treba li da te podsjećam kako su ti na partijskom sastanku postavili pitanje: koga voliš - muža ili državu? Ti si tada napustila sastanak, a tebe su istjerali iz partije, sa posla, oduzeli nam stan, stvari opljačkali... Hoćeš li da se ponove sva ta poniženja?“

Bilo je to previše za nju. Počela je plakati i predlagati da tražimo mjesto gdje bih se ja sakrivao:

„Samo nemoj ići od mene. Ja bih ti donosila hranu, skrivala te... Samo me ne ostavljaj u ovoj jazbini...“

Pominjali smo mogućnost skrivanja i u našoj zgradi, na mansardi, gdje su nam bila drva, a ja sam znao da je sve to uzalud, jer sam bio spreman za odlazak.

Idi sa svojima do kraja

U Beogradu sam imao mnogo zanimljivih i iznenadnih susreta. Na željezničkoj stanici sam sreo Luleta Isakovića, kod pozorišta Mirka Jovanovića, na Slaviji Draga Stojovića, Miliju Jelića i Vlada Dapčevića sa kojim sam se dogovorio i o šifri, koju bi jedni drugima javili ako počnu hapšenja. Šifra je bila: „Umrla je...“

Sestra Ivanka bila je u Beogradu iznenađena što me vidi. Njeno izmučeno lice ovlažiše odjednom krupne suze... Prošli put smo se viđeli one noći kada sam izišao iz logora. Bio sam u robijaškoj odjeći... Dala mi je tada jedne stare pantalone svoga muža Nikole... Sada mi je pokazivala sobe i namještaj, vjerovatno zbog toga što sam je prije sedam godina ostavio u sasvim drugačijem stanju. Tri sobe bile su pune namještaja i, što je mene posebno iznenadilo, imala je razne električne automatske sprave: za pranje veša, za čišćenje soba i usisavanje prašine... Tih dana očekivali su i neki novac od nekog njihovog rođaka iz Amerike i imali su namjeru da kupe automobil.

„Imam svega i kao što vidiš, ništa ne želim. Imamo dovoljno novca, ali mi je, brate, pust život. I za djecu se bojim, kad god iziđu. Ona su lijepo uhranjena i dobro obučena, pa ko zna kako gledaju na njih radnička djeca, a naš rejon je radnički. Bojim se...“

Govori moja sestra Ivanka, a ja ne znam šta da joj kažem.

„Poslije tvog hapšenja ja sam morala da se opravdavam za svaki dan. Kada bi došao neki državnik u posjetu Jugoslaviji, u špaliru naroda koji ga je dočekivao na ulicama, ja sam dugo pljeskala jer sam znala da me posmatraju. Ja sam se sve vrijeme ponosila s tobom... Znaš, kada sam ti ono dolazila u posjetu na Goli otok, poslije toga sam polagala ispit i postavili su mi pitanje šta mislim o našoj Narodnoj skupštini. Rekla sam im da su to najbolji sinovi naših naroda, izabrani voljom naroda, ogromnom većinom glasova... Pa ipak - hoću da znaš: ne bih voljela da čujem sjutra da je neko od tvojih drugova uhapšen, a da ti nijesi sa njima. Idi sa njima do kraja...“

Gojkova molba

Kad sam iz Beograda polazio za Sarajevo, na željezničkoj stanici sretoh strika Lazara. Bio kod ljekara, vraća se U Crnu Goru.

Voz je kloparao, dahtao. U kupeu su sjedili penzionisani oficiri. Kroz otvorena vrata dopire njihov razgovor o Pljevaljskoj bici 1941. godine. Mene to podsjeti na košmar iz toga događaja: naše bjekstvo iz Belinovca, kada smo u jednoj kući pobili grupu od dvadesetak naših ranjenika, koji su nas molili da ih ne ostavljamo žive neprijatelju. Među njima je bio i Gojko, koji je sve dotle smišljao kako da dođe do novih italijanskih cipela, pa je kod Glibavca bacio svoje opanke da bi tako bos imao prvenstvo prilikom prve podjele ratnog plijena. Nosio je džak sa sobom, koji je htio da napuni cigaretama i ko zna čime još i da ponese ocu Jovanu... Sada je ležao na tom džaku. Iz čela mu lije krv, koja se oko usana već usirila, pomiješala sa bijelom pjenom. Jedva izgovara molbu: „Ubijte me, ubijte me, ne ostavljajte me!“ A u koloni je pjevao, bosonog hitao po kamenju i hladnoj slani po livadama. Prihvatao je pjesmu hora sa čela bataljona, prenosio je među borce i pjevali smo glasno da nas po okolnim selima čuju kako s pjesmom idemo u boj.

U ranjene drugove u Pljevljima ja nijesam mogao pucati. Ni tada, niti ikada. Vaso Račić je ispunio molbu jednom ranjeniku: pucao mu je u sljepoočnicu. A Gojko je molio i preklinjao: „Ubij me, ko brata te molim. Ubij me!“

Prema njemu je išao Vaso. Pucao je u jednog po jednog. On i Marko su to shvatili kao drugarski čin i kao partijski zadatak....

Kako su me raskrinkavali ujak Zarija i stric Lazar

Striko Lazo me u vozu nagovara da malo odspavam... Ja se branim da želim zorom da gledam prirodu. Onda mi se on primače, stavi mi ruku na rame:

„Znaš, ja sam htio o tome da sa tobom razgovaram još prošle godine, kada si ono dolazio kod nas. Tebi je sigurno ujak Zarija već sve ispričao, ali ja bih htio da ti kažem kako je to bilo. Ja sam već u dubokim godinama. Sedamdeset mi je. I prošle godine sam ti govorio o kiši, o tome da se čitavog života bojim vlage. Ničega se nisam tako bojao kao vlage. Pomisli - kada umrem, odlazim u vječnu vlagu, u zemlju u kojoj se ne možeš nikud pokrenuti, a po tebi lije, lije po svu noć, danima. Da je bar ono naše groblje prebaciti na neko suvotnije mjesto...“

Znao sam o čemu to stric Lazar hoće sa mnom da govori. Voz nas nosi pored Bosne, ja pratim polutamne obrise rijeke, drveće nagnuto nad njom. Znam već odavno priču o tome kako su me on i ujak Zarija, obojica već u poodmaklim godinama, jedina dva moja bliska rođaka u mom zavičaju, raskrinkavali na seoskoj konferenciji organizovanoj poslije moga hapšenja. Na tom sastanku njih dvojica su imali glavne uloge: jedan je otvorio konferenciju, a drugi podnio referat.

„Noćas ćemo govoriti o jednom našem novom izdajniku". Samo toliko je rekao ujak Zarija i dao riječ stricu Lazaru, da im on ispriča moju biografiju, biografiju jednog izdajnika.

Dok me je striko raskrinkavao, govorio je: „Mi, borci sa Sutjeske i Zelengore... Naša slavna peta ofanziva...“ Kako on tamo u ratu nije bio, njegova žena, strina Vidosava, učiteljica iz Vasojevića, sa neobičnim pjesničkim talentom, spjevala je „vrabac“ i već na sljedećoj seoskoj priredbi ismijala strica Lazara. Kažu da je bio urnebes od smijeha.

Stric mi je ove zore, uz lagano propinjanje voza, objašnjavao kako je on morao da uradi to što je uradio. „Pratili su me na svakom koraku. Morao sam da se toga zla otarasim. To su mi bili postavili u zadatak da bi me provjerili kao kandidata partije, da vide koliko sam čvrst...“

A ujaka Zariju i strica Lazara su primili u partiju kada su imali već oko šezdesetak godina. Ujak je o tome govorio ironično: „Primiše me kada mi je kost bila dobro ojačala! “

Ja sam njih potpuno shvatao i nijesam ih ni najmanje osuđivao. Na momente sve to mi je bilo smiješno, a potom i žalosno, jer sam pretpostavljao da je toj dvojici staraca bilo veoma teško da o svom rođenom sinovcu javno govore gomilu laži. Oni su mene i voljeli, a naše se porodice nikada nijesu svađale. Bilo je to potpuno strano našem moralu, da njih dva domaćina iziđu

pred svoje vršnjake, pred udovice i samohranice, pred njihovu nejaku djecu, da raskrinkavaju „još jednog izdajnika“.

Zato sam i ovom prilikom okrenuo razgovor na druge teme. On me je nezadovoljno gledao onim dobrim staračkim pogledom. Sav obrastao u bijelu bradu, sa zlatnim zubima, u šeširu i ne sasvim dobro svezanom mašnom. Podsjetio me je na onog Hemingvejevog starca.

Čitavog života je vrijedno radio i stvarao. Prije rata postao je milioner, što nije bila šala u ono vrijeme. Sve svojim radom i bez zelenaštva, otišao je daleko ispred svih naših rođaka. Sagradio u Podgorici dvije kuće. Inače, bio je učitelj u Albaniji, u Vraki kod Skadra. On i Vidosava, žena mu. Uvijek je pomagao i druge, školovao djecu. U ratu su avioni srušili čitavu Podgoricu, pa i one dvije njegove zgrade. Pare, koje je držao u banci propale su, izuzev neke sume koju je strina Vidosava držala u marami i krila kojekude po lugovima. I te pare su potrošene, a na kraju rata, kada je sa mojim bratom Ivanom pošao u partizane i kada su im dali da u prslim gaćama čuvaju štabske koze, komšije su ih ismijavali. Pričao mi je brat kako bi Đuro Čagorović, jedan od bjelopavlićkih prvoboraca, posprdno dobacivao stricu dok je po kiši išao za kozama: „Gle, gle, kako su divno obučeni! Kako su razoružali Nijemce i oduzeli im uniformu, pa se lijepo obukli!“ Njima svira kroz prsle gaće, a oni se boje i stide toga ukora što do sada nijesu napali Nijemce da se u njihova odijela obuku, pa se trude da koze što prije utjeraju u šumu, da maknu sa očiju Čagoroviću. A on bi još za njima podvikivao: „A gdje ste bili kad su prskala čela?! A? Bila je to omiljena Đurova pitalica: „Gdje ste bili kad su prskala čela!“

Sa tim prslim pantalonama nastavio je svoj život moj stric Lazar i posle rata. Bio je opet učitelj. Deca su mu govorila: „Zdravo, druže!“, a on se čudio i žalio: kako sad ova djeca od pedlja da mu budu drugovi...

IVANOVA SLUTNJA

Kada sam 1958. pošao u Albaniju, bila je subota, mislio sam vratiću se sljedeće subote. Tako je to jednostavno izgledalo, uprkos onome što mi sluteći istinu reče moj brat Ivan: „Bojim se da se nikada više u životu nećemo viđeti.“

Najhladniji dan

Danas, 19. januara 1959. u Beratu je najhladniji dan. Juče prije podne imali smo sastanak u vezi onog vraškog pisma, kojega je Milan (Kalafatić) prepravljao čitavih mjesec dana i prekrajao ga već četvrti put. Nikako da nađe mjeru prema svrsi toga pisma. Obilazi, traži rješenja koja nikako ne odgovaraju.

Danas je Bogojavljenje. Studeni zimski dan, pun neizvjesnosti, praznine. Malo je bilo takvih dana u kojima sam osjećao svu psihičku težinu položaja u kojem se nalazim, sve neizvjesnosti zbog neznanja šta je bilo i šta će biti. A opet, žao mi je, čini mi se da sam najviše nesreće nanio svojim najbližim, Zori, naročito.

A zatim naviru pitanja otkuda i zašto, kako smo sami i ovako daleko, izdvojeni... Vrijedi li živjeti ovako i kuda sve to vodi.

Napisao sam dva pisma: jedno Centralnom komitetu Komunističke partije Sovjetskog Saveza, a drugo Centralnom komitetu Albanske partije rada. To su bile naše molbe za prelazak u Sovjetski Savez, uz koje smo poslali i naše biografije. Mislili smo, objasnili, pa ćemo čekati. Vrijeme prolazi, mrtvo, tupo, bezizrazno.

Srđba bogova

6. septembar 1959. Juče i noćas padale su kiše sa jakim grmljavinama. Noćas je izgledalo kao da su se podigli svi bogovi sa Olimpa i opet se posvađali među sobom. Pošto je Olimp blizu nas, kao da je i nas stigla njihova srđba. Jedna munja za drugom, gromovi, pucnji. Kao da je i sam čovjek zaplovio oblacima.

Glad za novinama

Ovdašnja djeca često nam traže novine, revije, žurnale, koje smo kupovali tokom godine. Najprije, razdijelio sam im nekoliko brojeva, a zatim na svakom

koraku čuo :

„Stenovi, Stenovi“, viču, „daj jednu novinu". Stizali su i preko krova, iz susednje zgrade, da traže žurnale. I samo ponavljaju:

„Ama nji velista Stenovi“, tako su me zvali, Stenovi.

„Nuka, nuka“, nemam, uzalud ih odgonim.

Na listi čekanja

1. februar 1960. Došao je predstavnik Centralnog komiteta Albanske partije rada da kaže da još nije prihvaćen naš zahtjev za odlazak u Sovjetski Savez, Češku ili Bugarsku. „Paka“ - za sada.

Nijesam znao da će biti toliko prepreka da odemo u Sovjetski Savez. Sada se pitamo - hoćemo li zadržati svoj status tamo gdje nas budu premjestili, hoćemo li moći da pišemo našima. Ovaj drug nas je uvjerio da su nam oni dali podršku, ali da je uprkos tome naša molba odbijena... Ja u to ne vjerujem. Ali, ako pre odlaska odavde umrem, neka mi na grobu napišu: „PA-KA!

Konspirativna sreća

12. aprila 1960.

Danas se Momo (Đurić) vratio iz Tirane. Otišao je sinoć.

Ovog trenutka - srećan sam. Samo toliko mogu zapisati. Poljubio sam svih sedam drugova (Lakića Bulatovića, Stevana Drinjaka, Momčila Đurića, Bogdana i Branka Jovovića, Vukašina Milića i Panteliju Simića). Srećan sam.

Konspiracija.

Strogo nam je rečeno da ne smijemo govoriti. Ni kuvaru koji nas hrani. Nikom živom.

Rečeno je da je dozvoljeno.

22. april 1960.

Brojim dane. Dugački su. Svi smo veseli. A i kako ne bi! Zahvalni smo našim drugovima, koji su prema nama pokazali pažnju. Zahvalni velikom Lenjinu.

Uoči 21. maja 1960.

Dugi su dani. Čekamo sa pola srca, jer onu drugu polovinu ne smiješ da uključiš, zbog mogućeg iznenađenja. Tada bih pao u nesvijest. Teško vjerujemo u tako veliku sreću. Još par dana je pred nama do događaja.

Šiju se odijela.

Nama je Enver Hodža iz svog specijalnog fonda dao milion leka da nam sašiju odijela. I svi smo dobili po kofer.

Ja sam samo našem kuvaru dao svoj kišobran. Rekao sam mu - odlazimo. I ništa više.

Onda je došao mali minibus. Povezli su nas.

Minibus se često zaustavljao i zadržavao. Tobož se nešto kvarilo. Niko nam nije rekao kuda idemo.

Došli smo u Drač i vidjeli brod „Bijelo ostrvo“... Ulazimo na brod kao turisti.

Tako se završavaju naše dvije i po godine boravka u Albaniji...

LICA SA UČOTKE

Naša emigracija u Sovjetskom Savezu je bila treća generacija: prva je bila ona do rata, druga odmah iza 1948. i mi golootočka emigracija. Svi ovi koji su došli prije nas bili su regulisali svoja lična pitanja: završili škole, dobili stanove, postali oficiri, u nauci zauzeli svoja mjesta, a mi smo došli na nulu i bez takoreći ikakvih sredstava i pomoći, bez ičije podrške. Naprotiv, sve je išlo protiv nas, naročito ta normalizacija odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, u kojoj je uslov normalizacije bio da se ukine emigracija. Nas je preuzeo Crveni krst i skinuta nam je oznaka političke emigracije. Postali smo „lica na učote“, lica koja se vode na nekom spisku.

Za razliku od nas, na primjer, Španci i Grci su imali svoje organizacije, svoje „zemljačice“. To su bili zavičajni klubovi, koji su brinuli o održavanju veza među njima, starali se da njihovi članovi ne izgube svoja nacionalna obilježja. Španski emigranti su bila djeca koja su 1938. godine došla u Sovjetski Savez brodovima, u bjekstvu pred bombardovanjem. Oni nisu došli dobrovoljno, svojom odlukom, ali su imali status političkih emigranata i imali su svoja politička prava, koja mi ovdje nijesmo dobili. Stoga je svako od nas rješavao svoje probleme individualno, preko Crvenog krsta, uz mnogo problema.

Većina nas, izuzev nekoliko članova grupe Vlada Dapčevića, primila je sovjetsko državljanstvo. Bilo je tako: ako ne primiš državljanstvo, onda si lice bez građanstva, stalno moraš da se javljaš u miliciju.

Stara emigracija je ovdje imala svoje novine „Za socijalističku Jugoslaviju" do 1953. godine, ali mi koji smo došli poslije 1960. nijesmo imali ni bilten, a kamoli novine. Oni su imali i svoju organizaciju. Nas niko nije priznavao. Čak ni kada smo imali tako ugledna naučna imena, kao što je bio Pavle Lukin, na primjer. On je bio naš predstavnik u Ujedinjenim nacijama, a bio je jedan od pionira kosmičkog prava i vrlo ugledan naučnik.

Nijedan od nas golootočana nije ovdje (u Rusiji) stupio u Partiju. A ovdje je, kao i u Jugoslaviji, sve do njenog raspada, bilo: ko nije član partije - nema budućnosti.

Opijanje Rusijom

Rusija je zemlja širokih prostranstava. Vidio sam Kavkaz kao čistu poeziju, pa snježne doline Elbrusa, Volgu - rijeku ogromnu, vidio sam Pjatigorsk, Kislovodsk, Željeznovodsk, bio sam u Sverdlovsku, u zapadnom Sibiru, u Toboljsku u kome je naš pisac Juraj Križanić živio u progonstvu 15 godina. Opile su me tajanstvenošćute tajge, ogromne rijeke i prostranstva. Svuda sam bivao, i to kod prijatelja: u Pribaltiku, Lenjingradu, Odesi, Rigi, Kijevu, Uljanovsku... I nikada nijesam, a ne bih čini mi se ni da živim još trista godina, čuo neku ružnu riječ o Južnim Slovenima. Samo dobru.

Stalno „pod zvonom“

Meni se najviše zamjera zbog govora koje sam držao svojim drugovima na njihovim sahranama. Govorio sam i Peru Popivodi i Momu Đuriću i Spasi Popivodi, i u Moskvi i u Lenjingradu i u Dnjepropetrovsku, za posljednji oproštaj. Svuda sam govorio o ljudskosti, poštenju, o borbi za očuvanje ljudskih prava, dostojanstva, o vjeri u socijalizam, o narodnooslobodilačkoj borbi. Agenti su nas stalno opominjali da ne pominjemo politiku. Apsolutno. Pre svakog govora morali smo da pokažemo tekst. Čak su i kući zvonili ovi njihovi saradnici koji nas prate, jer smo mi neprekidno bili „pod zvonom“! Nijesmo smjeli pominjati ni Goli otok, ni Tita.

Polja smrti

Kada pomišljam na Jugoslaviju oživljavaju mi sjenke onih mojih drugova koji su pomrli, iščezli, po poljanama smrti: jedan u Budimpešti, drugi u Lenjingradu, treći u Alma Ati, četvrti u Dnjepropetrovsku, Donko Vrančić u Zagrebu, mnogi ovdje u Moskvi...

A svi su željeli da svoje ogromno iskustvo, koje su stekli u svojim radnim specijalnostima prenesu svom narodu. Svi su sa tim željama umrli... I svi su željeli da budu sahranjeni u svom zavičaju. Što godine više odmiču, sve te više vuče zemlja, voda, kraj. Domovina, to je mit, to je nešto mnogo jače od svakog političkog režima. A na žalost u tom našem komunističkom režimu izjednačeno je bilo: ako ne voliš Tita, ne voliš Jugoslaviju, odnosno, ti si izdajnik partije i naroda. Pod takvim imenom, pod takvom presudom, su u Rusiji umrli i sahranjeni i Stevo Drinjak, Momo Đurić, Bane Aleksić...

Teret sudbine

Ja čitavog života nosim teret sudbine koja je snalazila moje bližnje zbog moga životnog puta. Koliko sam ih puta sanjao. Bio sam najstariji u našoj

porodici poslije smrti moga oca i brata. A čitava porodica je trpjela zbog mene. Majke mi je bilo naročito žao: umjesto majke partizana, komesara, prvoborca - postala je majka izdajnika! U mom rodnom mjestu, u kome sam dizao ustanak zajedno sa mojim bratom, poslije toga ustanka, moga trostrukog ranjavanja, mojih ratnih zasluga, pa oslobođenja - u tom selu drži se sastanak na kome se narodu govori: „Večeras imamo posla sa jednim novim izdajnikom! To je Stanoje Brajović. On je izdao one žene u crnim maramama." Među prisutnima bilo je i četnika i partizana. A moja majka, žestoka žena, šta će, muku muči. Sjutradan pjeva: „Partizani u tamnice, a četnici u stolice!“

JA I NE-JA. FANTOMAS.

Ovaj NE-JA, to je onaj drugi JA kojeg su gradili udbovci i njima slični ljudi, stvarajući na taj način strukturu jednog velikog čudovišta. Interesantno bi bilo sastaviti u jednu cjelinu to moje NE-JA i vidjeti kakav tamo izgledam. I ima li to kakve sličnosti sa ovim mojim JA.

U filozofiji NE-JA se obično suprostavlja JA i sastavlja sav spoljnji svijet, prirodu i društvo, sve što nije JA, što izlazi izvan ljudske subjektivnosti. JA se, međutim, ne ograničava mojim tijelom, jer u to moje JA spada i moja porodica, majka i moji bliski, brat i sestra, i ljubav i ideje, i žene i djeca, sav prošli život, lanac uspomena sa drugovima, bez čega se gubi JA, gubi se i sjećanje i pamćenje. JA predstavlja strukturu ličnosti, njen unutrašnji svijet, a NE-JA ono što je prepreka i stoji van JA.

Tako u filozofiji. U mome životu onaj NE-JA to sam JA, to je moje ime i prezime u udbinim kartotekama, ona fascikla pod slovom B i treba da znači JA u drugom, udbovci bi rekli pravom, suštastvenom vidu. JA to je moja samosvijest a NE-JA svijest drugih o meni samom, onih koji su dužni da čuvaju moju dušu i sastavljaju pravilan sud o njoj.

Počelo je to negdje 1948. godine a može biti i prije, ali ovaj NE-JA intenzivno je počeo da raste i da se razvija 1949. i 1950. Prve djelove toga lika ili antilika, antičovjeka, upoznao sam 1950, kada mi je o njegovom izgledu pričala Zora, pošto je slučajno dograbila moju kartoteku i pročitala što tamo piše. A tamo se pišu samo negativna zapažanja. Recimo, ako jedanput zadocniš na poslu, to je već smišljeno razaranje discipline, a ne uzima se u

obzir ako ostaješ prekovremeno na poslu, ponekad i čitavu noć, a ne uzimaju se u obzir ni pozitivne ocjene. Konstatuje se fakt, toga i toga dana nije došao na vrijeme čitavi sat. Ili, ako ćutiš na sastancima na kojima se raskrinkavaju klasni neprijatelji, ne uzima se u obzir motiv; tvorcima NE-JA sve je već jasno, radi se o kolebanju u duši... Bilo je tada desetak takvih zapažanja, a od tih dana je prošlo mnogo vremena. Čitava vječnost. A zapažanja su se uvećavala i rasla, a s njima je rastao i ovaj NE-JA. Lijepio se lik jednog drugog čovjeka, neprijatelja partije i naroda, a kakav može biti taj neprijatelj to je već svima jasno. Živi đavo, ljudska nakaza.

Koliko li je ljudi učestvovalo u tom lijepljenju moga lika. Ja to, naravno, ne znam, a sigurno to niko nikada neće saznati. Kome to sada treba. Taj moj lik rastao je kao snježna lavina sa planine. Rastao je u vis i u širinu, a na kraju se dobio dovršeni lik najviše sličan FANTOMASU. Ja sam postao Fantomas i ništa ljudsko više nemam u sebi. NE-JA je crni čovjek-nečovjek, neprijatelj svega što je ljudsko, neuhvatljiv za udbu koja prati svaki njegov korak.

Lijepljenje ove figure nije prestalo ni u zatvor: tamo sam statirao i tu je već izbliza ocrtan lik NE-JA. Neradnik, saboter, kukavica, halapljivac, bez karaktera i bez ma jedne ljudske crte, izgubio sve što je bilo ljudsko i bez nade da bilo kada postanem čovjek.

Kada sam izišao sa Golog otoka nije prestalo sa praćenjem i dograđivanjem ovog NE-JA. Naprotiv, tada su se njegovim oblikovanjem još intenzivnije počeli baviti novi donosioci zapažanja.

U emigraciji, u Albaniji, pojaviše se novi majstori. Ko je taj. Sve ispočetka. Sa kim se on druži. Što on hoće. Produžetak onog istog Fantomasa.

Poslije Rusija, gdje su majstori, bar u tom poslu, još savršeniji. Zapažanja, posmatranja. Ocjene. Opet Fantomas.

Tako su na tri teritorije stvarali moje NE-JA i uvijek je rezultat bio isti. Bilo bi zaista lijepo sastaviti ova tri lika NE-JA i vidjeti što se sve na kraju dobilo. Kakvo izgleda to čudovište. Koliko ima repova, koliko glava, koliko skrivenih namjera.

Sastaviti pored njega i spisak autora, umjetnika. Koliko ih ima i što sa njima bi, gdje su sada. Je su li ostali među ljudima. Ili su kao Koljenšić, koji izvrši samoubistvo u Vrnjačkoj banji, digli ruku na sebe, ili su, kao Žika Simić, koji poludi u Beogradu, skrenuli sa uma. Gdje su oni drugi. Jesu li ljudi. A poslije svih muka koje sam prošao, ja sam ostao **Čovjek**.

Dragocjena porodica

Imao sam mnogo lijepih momenata, vezanih i za nauku i za život. Uspio sam na tim naučnim serpentinama da doguram do naučnih visina. U 40-oj godini sam završio Filozofski fakultet, postao zatim magistar pa doktor nauka i priznat naučni radnik u naučnim krugovima, u Akademiji društvenih nauka, na Institutu filozofije, na Filozofskom fakultetu. Priznanja za svoj rad dobio sam i u SSSR-u i drugim zemljama.

U emigraciji je porodica izuzetno važna za opstanak. Meni je bila dragocjena.

Svuda gdje sam bio mogu da se vratim

Moj život je bio ispunjen borbama i stradanjima, susretima i rastancima u ratu i poslije njega, na Golom otoku i u emigraciji. Svuda sam ostavljao dio sebe i primao druge u sebe, pripadao onom ešalonu ljudi na čije se rame možeš osloniti, stajao uspravno i onda kada se činilo da je to nemoguće. Sve sam izdržao, uspio čak da se obrazujem, da napišem i objavim brojne radove i knjige, da podignem poštenu i čestitu porodicu.

Ni danas ne bih postupio drugačije, jer sve što sam činio i pretrpio - sve sam radio radi odbrane ljudskog dostojanstva. Svuda gdje sam bio opirao sam se zlu, širio ljubav i drugarstvo. Nijesam podnosio ni kult ličnosti, ni bezumlje, koje idilično nazivaju jednoumljem. Svuda gdje sam bio - mogu da se vratim.

Nikad nijesam pravio razlike među ljudima prema vjeri i naciji. Kad mi se pružila prilika pisao sam o istorijskim ličnostima svih naših naroda. Sebe na neki način smatram nasljednikom Juraja Križanića, našeg slavnog zemljaka i pisca. Žalim samo što nemam glavu kakvu je on imao pa da uopštim i osmislim vrijeme u kome sam živio, kako je to on uradio za svoje vrijeme. Zavidim mu i u tome što je poginuo slavno i ponekad korim sebe kako to ja ostadoh, a gotovo svi moji najbolji drugovi izginuše ili pomriješe.

Na primjer, u ratu od nas četvorice koji smo splavom, pod rafalima Italijana i četnika, prelazili Drinu, trojica poginuše, a ja ostadoh. Ili, u bojkotu oko kible na Grguru, od nas petorice četvorica su umrla, ja opet ostadoh...

Žao mi je što sam toliko nesreće i duševnih bolova nanio svojim najbližim i što toliko godina živim van svoje domovine i svoga naroda.

Više od svega volim moju užu domovinu Crnu Goru, zaljubljen sam u Srbiju i njen narod, volim i poštujem i sve druge narode Jugoslavije.

Čeznem da se vratim.

»Velika Žica«

SADRŽAJ:

PREDGOVOR.....2

KRAJ ZETE VODE I TVRDA SPUŽA.....5

Baba Đina moli vile da joj pomognu da poludi.....7

Mi u glas: zbogom Garče! Garač ćuti.....8

MIRIS PEČENOG HLJEBA U PEĆI.....10

Zidanje Skadra na Bojani.....11

Očevo hapšenje.....13

VLADARI SU DOBRI KAD SPAVAJU.....14

Kralj Nikola oduzima titulu vojvode Marku Miljanovu.....17

Vlast je đavolja rabota.....18

Šta će biti kad mene ne bude.....19

Smrt djeda Mite.....20

Priviđenja na jugu Albanije.....22

STRIJELJANJE RAKA GUSLARA I NJEGOVIH SINOVA.....23

Strah od izbora.....25

Sabor u Dečanima.....26

Muška koza.....27

Izgubljeni ključ.....28

ZAŠTO SU PROKLETIJE PROKLETE.....29

Mališin ispraćaj.....30

„Stanojeee, vrati se!“.....31

Nož.....34

MALIŠINA SMRT.....35
Strijeljanje Mileve Vuković i samoubistvo Petra Radovića.....35
Prase na Magliću.....36
Tri košulje.....37
FARSAU NIŠU.....37
Prvo hapšenje.....40
Hapšenje u spavaćoj sobi.....43
Hapšenje u Vojno-istorijskom institutu.....44
ISLJEDNIK TRAŽI DA SAM BIRAM ŠTAP KOJIM ĆE ME TUĆI.....46
Umro a još živi.....47
Kad se radi o tebi, tu greške nema.....48
SUSRET SA PROVOKATOROM.....50
Za dobrovoljni prilog 18 godina robije.....54
SUOČENJE.....55
Plivanje po betonu.....60
Ljudi - maske.....61
MARMELADA U STOČNOM VAGONU.....64
Batinaš Puhalo.....66
PUT GOLGOTE.....68
Gavrov plač.....70
Odvraćanje od Đilasa.....71
MAŠANOVA SMRT.....72
Razlog.....74
Pjevaju da se od smrti spasu.....75
GRJEŠNI OSMIJEH.....76
Trinaest greda.....77

Prva posjeta.....78
POPOVI NA MORSKOM DNU.....80
Matirana Koreja.....82
Marijanov san.....82
Izum Branka Poljanca.....84
DAVLJENJE MAČAKA.....85
Evidencija.....86
Spaljivanje pisama.....87
U ROBIJAŠKOM ODIJELU NA SLOBODU.....88
Neću više nikome dozvoliti da me uhapsi.....88
Samo sam mislio kako da ne podivljam.....89
Logori su obilježili moju sudbinu.....90
TAKVIH ČUDOVIŠTA NIGDJE NIJE BILO.....91
Zavjerenička organizacija.....92
Kad je čovjek pseudonim ljudi su masa,a narod široke narodne mase.....93
SUKOB DVA KULTA LIČNOSTI.....95
Obostrana pretjerivanja.....95
Kult.....97
Oko njega je sve bilo lažno.....98
KUPANJE KOD MARE KECMAN.....99
Zorine suze.....100
Idi sa svojima do kraja.....102
Gojkova molba.....103
Kako su me raskrinkavali ujak Zarija i stric Lazar.....104
IVANOVA SLUTNJA.....105

Najhladniji dan.....106
Srdžba bogova.....106
Glad za novinama.....107
Na listi čekanja.....107
Konspirativna sreća.....107
LICA SAUČOTKE.....108
Opijanje Rusijom.....109
Stalno „pod zvonom“.....110
Polja smrti.....110
Teret sudbine.....110
JA I NE-JA. FANTOMAS.....111
Dragocjena porodica.....113
Svuda gdje sam bio mogu da se vratim.....113

Biblioteka: POSEBNA IZDANJA

Stanoje Brajović

ĐE GOD SAM BIO MOGU DA SE VRATIM

IZDAJE I ŠTAMPA
„Filip Višnjić“

Beograd, Ustanička 25

Telefon: 011/344-1074

e-mail: knjige@filipvisnjic.co.yu

„Službeni glasnik", Beograd

TIRAŽ 500 primeraka

ISBN 978-86-7363-572-9 (FV)

ISBN 978-86-7549-965-7 (SG)

Juli, 2008.

A kad revidiraš, to ti ništa ne pomaže sve dok ne počneš da iz sve snage, do iznemoglosti, tučeš one koji se nijesu vratili narodu i partiji. Uništavanje drugih je jedini dokaz da si revidirao. Partiji i narodu možeš se vratiti tek ako postaneš zločinac, ako lomiš kosti i ubijaš.

Izmiriše se s Rusima, Tito se vrati svojoj staroj ljubavi, izgrliše se i izljubiše, podijeliše jedni drugima ordenje, a nama naši nekadašlji drugovi rekoše:

– Vi ste izdajice i vaš položaj ni najmanje ne zavisi od naših odnosa sa Sovjetskim Savezom i drugim zemljama socijalizma. Ti odnosi mogu biti dobri, mogu biti rđavi, za naš odnos prema vama to nema nikakvog značaja! Vi ste izdali Tita, partiju i narod u najtežem času!

Eto, tako su oni izdaju, koja nije ni postojala, još jednom proglasili gotovim faktom. Kad su se uplašili za svoju vlast i privilegije, pohapsili su nas, pretpostavljajući da ih možemo izdati, kad su se uplašili ruskih padobranaca, bacili su nas na Sveti Grgur, pa na Ugljan, pa na Goli otok, a kad su se uplašili podmornica, strpali su nas u Bileću, držali nas kao taoce, ubijali, mučili, razarali naše duše.